

EZANIN TARİHİ VE BAŞKA DİLLERDE OKUNMASI MESELESİ

Hidayet AYDAR*

Öz

Ezan, İslam dininin en temel şiarlarından biridir. Her gün beş defa bütün İslam âleminde minarelerden okunmaktadır. Bununla Müslüman halka namaz ibadetinin vaktinin geldiği haber verilmektedir. Meşru kılındığı günden bu yana aralıksız bütün İslam âleminde okunmaktadır. Bu çalışmada İslam'da çok önemli bir yere sahip olan ezanın nasıl ortaya çıktığı, tarih boyunca ne gibi müdahalelere uğradığı, özellikle orijinal dili olan Arapçadan başka bir dille okunması üzerinde durulmaktadır. Ayrıca temel bir dinî şiar olan ezana yapılan müdahalelere halkın gösterdiği tepki ve bunun doğurduğu sosyo-psikolojik gelişmeler de ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ezan, ezanın tarihi, ilk ezan, meşru kılınması, müdahaleler, Türkçe ezan, halkın tepkisi.

HISTORY OF THE ADHAN AND THE ISSUE OF CHANTING ADHAN IN LANGUAGES OTHER THAN ARABIC

Abstarct

The adhan is one of the distinguishing characters of Islam. It is chanted five times a day in Muslim countries out of minarets. The adhan is simply supposed to inform people that it is time for prayer. In this work, it is examined whether the adhan, which is of great importance in Islam, could be chanted in a language other than its Arabic utterances and the Islamic legitimacy of it in the light of Islamic scholars of different Islamic sects. Also, the article probes into the issue of the adhan being chanted in Turkish, and the reactions of the Turkish people to it.

Key Words: The adhan, the prayer, non-Arabic adhan, views of Islamic sects, Turkish adhan, the reactions.

* Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi (hidayetaydar@yahoo.com)

GİRİŞ

İslam ülkelerinde yaşayanlar veya bu ülkelere seyahat yapanlar, günde beş kez minarelerden lâhûtî bir sesin yükseldiğini duyarlar. Üstelik bu ses, İslam coğrafyasının en batı noktası olan Fas'ta da; en doğu noktası olan Endonezya'da da aynıdır. Bu ses, yaklaşık onbeş asır önce ilk kez Medine semalarında yükselen ve ardından dalga dalga İslam coğrafyasına yayılan ilâhî bir sestir. Müslümanlara aslî bir ibadetleri olan namaz vaktinin geldiğini bildirmek yanında, ayrıca çok mühim mesajlar içeren bu derûnî nidâ, İslam literatüründe “ezan” diye isimlendirilmektedir. Ezan, Müslümanlara namaz ibadetinin vaktinin geldiğini bildirmek için okunur ve İslam dininin çok önemli bir sembolüdür. Meşru kılındığı günden bu yana aralıksız bütün İslam âleminde okunmaktadır.

Ezana, tarih boyunca bazı müdahaleler olmuştur. Bu müdahalelerin bir kısmı, onun okunmasını yasaklamak veya minarelerden yüksek sesle nidâ edilmesini menetmek şeklinde olmuştur. Tamamen siyasal bir yönü bulunan ve ilmî herhangi bir niteliği bulunmayan bu tür müdahaleler üzerinde durmaya gerek görmüyoruz. İkinci bir müdahale türü, onun Arapça orijinal lafızlarına bazı ilavelerin yapılmasıdır.¹ Ezana yapılan üçüncü bir müdahale ise, orijinal dili olan Arapçanın dışında başka dillerle okutulması olmuştur. Nitekim bu müdahalenin sonucu olarak Türkiye Cumhuriyeti'nde ezan 1932-1950 yılları arasında tam 18 yıl Türkçe olarak okunmuştur. İşte bu makalede ezana yapılan bu son müdahale üzerinde durulacaktır. Bunun için kısa bir şekilde ezanın ortaya çıkışı ve orijinal şeklinin belirlenmesi işlenecek, ardından tarih boyunca kimlerin niçin ve ne şekilde ezana müdahaleler yaptığı; mezhep âlimlerimizin bu müdahaleleri nasıl karşıladıkları ve değerlendirdikleri gibi hususlar ele alınıp irdelenecektir. Ezanın Arapça aslî lafızlarının dışındaki bir dille okunup okunamayacağı da mezhep âlimlerinin görüşleri çerçevesinde işlenecektir. Bu arada, bilhassa Türkiye'de ezanın Türkçe okunması yönünde meydana gelen gelişmeler, toplumun bu gelişmeler karşısındaki tutumu ve gösterdiği tepkiler de ele alınacaktır.

Temel dinî bir şiar olması ve günde beş kez alenen okunması dolayısıyla ezanın aynı zamanda çok önemli psiko-sosyal bir yönü bulunmaktadır. Çalışmada zaman zaman ezanın diline yapılan müdahalelerin doğurduğu sosyal ve psikolojik gerilimler ele alınacak, bu sayede dinî şiar mahiyetindeki sembollere yapılan müdahalelerin halk üzerinde ne tür sosyal sorunlara neden olduğu irdelenecektir. Zira dinî şiar mahiyetindeki simgelere yapılan müdahaleler bazen çok büyük sosyolojik, hatta buna bağlı olarak siyasal ve ekonomik sorunlar doğurabilmektedir. Danimarka'daki bir gazetenin Müslümanların en temel dinî şiarlarından biri olan Hz. Muhammed ile ilgili yayınladığı çirkin karikatürler ile Papa XVI. Benedik'in Peygamberimizle ilgili çirkin sözlerinin neden olduğu ulusal ve uluslararası sorunlar henüz hafızalarda tazeliğini ve canlılığını korumaktadır. 2015 yılı Ocak ayı başlarında Fransa'da Hz.

¹ Bu konu “Tarih Boyunca Ezana Yapılan İlaveler Üzerine Bir Değerlendirme” adındaki makalede ele alınacaktır.

Peygamber'e hakaret içeren resim ve karikatürleri çizip yayınlayan Charlie Hebdo dergisine yapılan ve 12 kişinin ölümüyle neticelenen saldırı da görünürde Müslümanların en büyük şiarlarından olan Hz. Peygamber'e yapılan hakaretler bahane edilerek düzenlenmişti. Makalede dinî sembollerin toplumlar nezdindeki önemine işaretler, bunlara saygılı olunmasının gereği üzerinde durulacaktır.

1. LÜGAT VE İSTILAH ANLAMI İTİBARIYLA EZAN

Derin manalar taşıyan bir hususu daha iyi anlamak için o hususu anlatan kelimeyi yakından tanımak gerekir. Bu amaçla önce ezan kelimesinin etimolojik ve morfolojik tahlili üzerinde durulacaktır.

A. Ezan'ın Lugat Anlamı

Ezan kelimesi, sülâsi bir fiili olan (أ-ذ-ن) (e-z-n) kökünden gelir. Fiilin dört harfli hâli olan ve (إفعال) “if’âl” veznindeki (إيذان) “îzân”ın yerine kâim edilmiş bir isim olup hakiki bir mastardır.² Bu kökün muhtelif manaları bulunmaktadır. Özellikle (أذن) “ezzene” ve (أذن) “âzene” şeklindeki rubâi kullanışları tam anlamıyla burada üzerinde durulan hususu ifade etmektedir. Nitekim bu anlamı itibarıyla ezan kelimesinin “ezzene” şeklindeki rubâi kullanımın mastarı olan (تأذین) “te’zîn”in yerine isim olarak kullanıldığı da söylenmiştir. Tıpkı (العذاب) “azâb” kelimesinin (التعذيب) “ta’zîb”in yerine kullanılması gibi.³ Buna göre lugat anlamı itibarıyla ezan, bildirmek, duyurmak, davet etmek, ilan etmek gibi anlamlara gelmektedir.⁴

B. Ezan'ın Bir Dini İstilah Olarak Anlamı

Bir dinî istilah olarak ise ezanı âlimlerimiz, “özel bir şekilde yapılan ve sözleri nassla belirlenen bir davet” diye tanımlamışlardır.⁵ Bu genel çerçeveyi esas alarak ezanı, “Allahu ekber” ifadesiyle başlayıp, “Lâ ilâhe illallâh” ibaresiyle biten, sözleri Hz. Peygamber tarafından tasdik edilen ve günde beş kez namaz vakitlerini bildirmek üzere okunan ilâhî bir nidâ diye tarif etmek mümkündür. Ezanla farz namazların vaktinin geldiği bildirilerek⁶ namaza davet edilir.⁷

² Ebû'l-Fadl Cemâluddin Muhammed İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, III. baskı, Beyrût 1414/1994, XIII/9.

³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XIII/12.

⁴ Bkz. er-Râğib el-İsfahânî, *el-Mufredât fî Garibi'l-Kur'an*, Kahraman Yay., İstanbul 1986, 15; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XIII/9; Muhammed Abdurraûf el-Münâvî, *et-Teârîf*, (Tâhk. M.R.ed-Dâye), Dâru'l-Fikr, Beyrût 1410, 46; Ebû'l-Bekâ Eyyüb b. Mûsâ el-Huseynî, *el-Kulliyât Mu'cemun fî'l-Mustalahâtî ve'l-Furûki'l-Luğaviyye*, (İ'dâd: A.Derviş-M.el-Misrî), Muessesetu'r-Risâle, I. baskı, Beyrût 1412/1992, 72; Muhammed b. Muhammed Murteza ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Aris min Cevâhiri'l-Kâmûs*, (Tâhk. Mecmûa mine'l-muhakkikîn), Dâru'l-Hidâye, ts. XXXIV/164; Eşref Udra, *el-Ezânü fî'l-İslâm*, I. baskı, Trablus Lübnân 1414-1415/1994, 13-16; Sa'dî Ebu Habib, *el-Kâmûsü'l-Fıkebi Luğatan ve'Stilaban*, Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1408/1988, 19; es-Seyyid Ali el-Meylânî, *eş-Şehâdetu bi'l-Velâyeti fî'l-Ezan*, Kum: Merkezü'l-Ebhâsi'l-Akâidiyye, 1421, 11.

⁵ Bkz. el-Münâvî, *et-Teârîf*, 46; Ebû'l-Bekâ, *el-Kulliyât*, 72; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Neylu'l-Ertâr*, Dâru'l-Ceyl, Beyrût 1973, II/9; Abdurrahman Çetin, “Ezan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, XII/36.

⁶ Udra, *el-Ezânü fî'l-İslâm*, 16.

⁷ Bkz. Mecduddin Ebu Tahir Muhammed b. Yakup el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, (Tâhk. Mektebu Tahkiki't-

C. Kur'an'da Ezan Kelimesi

Kur'an-ı Kerim'de "ezan" kelimesinin kökü olan (e-z-n) fiili, muhtelif şekillerde ve manalarda 102 defa geçer.⁸ Bunların büyük kısmı "müsaade" anlamında "izin (أَذِن)", "Allah'ın izniyle (اللَّهُ بِإِذْنِ)", "izin istemek (يَسْتَأْذِنُ)" ve "kulak" anlamında "uzun (أَذِن)" ile ilişkilidirler. "Ezân (أَذَانٌ)" şeklinde ise "duyuru, bildiri" anlamında bir defa geçer: (وَإِذْ أُنزِلَتْ مِنْ رَبِّكَ آيَاتُ الْكِتَابِ وَالرُّسُلُ يَدْعُونَ إِلَى الْبَيْتِ الْحَرَامِ) "Bir de Allah ve Rasülünden insanlara büyük hac günü bir duyuru (ezan) var..."⁹ Ayrıca "fa'ala (فَعَلَ)" vezninde "ezzene (أَذِن)" şeklinde de iki kere geçer ki, buralarda yine "ilan etmek, bildirmek, duyurmak, seslenmek" anlamı vardır: (فَأَذِّنْ مُؤَذِّنُ بَيْنَهُمْ) "Aralarında bir müezzîn (duyurucu, ünleyici, tellal) şunu ilan etti..."¹⁰ "İlan etmek, bildirmek" anlamında Kur'an'da geçen "ezan" kelimesi ile bu iki ayette "duyuran, ilan eden, ünleyen" anlamında geçen "müezzîn (مُؤَذِّنٌ)" kelimeleri, daha sonra İslam kültüründe kendine has bir şekli olan ezan ve onu okuyan kimse için özel bir isim olacaktır.

Bu kullanımlarda geçen kelimelerin, daha sonra özel bir ıstılah haline gelmiş olan "ezan" ile doğrudan bir alakası yoktur. Bununla birlikte kelimenin iki kullanımına dikkat çekmek istiyoruz. Bunlardan biri (فِي بُيُوتِ أَذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ) (bu nur) Allah'ın hürmet edilip yüceltilmesini ve isminin zikredilmesini emrettiği evlerdedir" anlamına gelen Nur suresi 36. ayetidir. Birçok müfessirimiz buradaki (بُيُوتِ) "evler" kelimesinin "mescitler/camiler" anlamına geldiğini söylemişlerdir.¹¹ Ayette geçen (وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ) yani "oralarda isminin zikredilmesi" konusuna gelince, bundan kastın "oralarda Allah'ın kitabının okunması, esma-i hüsnasının zikredilmesi, ondan başka ilahın olmadığı söylenmesi gibi hususlar" olduğu söylenmiştir.¹² Ayetin kapsamına bakarak yüksek mescit ve mekânlarda Allah'ın isminin yüceltilmesini, buralarda yüksek sesle Allah'ın birliğini ve yücelliğini haykırmak, yani ezanla ilişkilendirmek söz konusu edilebilir.

Diğer ayet ise (وَإِذْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ) "insanları Hacca çağır" şeklindeki Hac suresi 27. ayettir. Burada da "hac ibadetine ezanla davet" söz konusu edilmektedir. Mü-

Turas fî Müesseseti'r-Risale), Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1426/2005, 1175; Ahmed Muhtar Abdulhamid, Mu'cemu'l-Luġati'l-Arabiyye el-Muasira, Alemu'l-Kutub, 1429/2008, I/78.

⁸ Bkz. Muhammed Fuâd Abdülbâki, el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzî'l-Kur'âni'l-Kerim, el-Mektebetü'l-İslamiyye, İstanbul 1982, 25-26.

⁹ et-Tevbe, 9/3.

¹⁰ el-A'râf, 7/44. Ayrıca bkz. Yûsuf, 12/70.

¹¹ Bkz. Ebu'l-Haccac Mücahid b. Cebr, Tefsiru Mücahid, (Tahk. Muhammed Abdusselam Ebu'n-Nil), Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, 1410/1989, 493; Ebu Cafer Muhammed İbn Cerir et-Taberi, Tefsiru't-Taberi Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân, (Tahk. Abdullah b. Abdulmuhsin Et-Türki), el-Kahire: Dâru Hecer, 1422/2001, XVII/315-317; Ebu'l-Hasan el-Vâhidî, et-Tefsiru'l-Besît, (Tahk. Muhammed b. Salih b. Abdillâh Fevzân), Câmiatu'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslamiyye, Riyad, 1430, XVI/289.

¹² Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdi, en-Nüket ve'l-Uyûn Tefsiru'l-Mâverdi, (Tahk. Es-Seyyid İbn Abdilmak-sud b. Abdurrahim), Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts., IV/107.

fessirlerin naklettiğine göre Hz. İbrahim, ilâhî işaretle Kâbeyi yaptıktan sonra Ebû Kubey's dağına çıkarak yüksek sesle “ey Allah’ın kulları, Allah size haccı farz kıldı, gelin hacc edin” diye halka nidâ etmiştir.¹³ Burada da “bir ibadete çağrı yapılmış olması” hasebiyle “namaz ibadetine çağrı” anlamındaki ezanla bir ilişki kurulabilir.

Bütün bunlara rağmen “namaz ibadetinin vaktini bildirmek ve ona davet etmek” anlamında ezan kelimesi Kur’an’da geçmez. Bunun yerine yine onunla aynı anlama gelen (نداء) “nidâ” kelimesi kullanılmış ve bununla “ibadete çağırma” murat edilmiştir. Bu kelime Kur’an’da muhtelif şekillerde 53 kez geçmiştir.¹⁴ Bunlardan yalnızca 2 tanesi burada üzerinde durduğumuz namaza çağrı, yani ezanla ilişkilidir, diğerleri bunun dışındaki manalar için kullanılmıştır.¹⁵ Bunlardan ilki (وَإِذَا نَادَيْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ اتَّخَذُوهَا هُزُوعًا وَعَلْبًا ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ) “Namaza çağırduğunuz zaman onu eğlence ve oyun yerine koydular...”¹⁶ anlamındaki ayettir. Diğeri ise (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمٍ) “Ey iman edenler, Cuma günü namaza çağırıldığınız zaman Allah’ın zikrine/namaza koşunuz” manasına gelen Cuma suresi 9. ayettir. Müfessirlerimiz buradaki “çağırma”dan muradın “ezan” olduğunu söylemişlerdir.¹⁷ İmam eş-Şâfiî (v. 204/819) bu iki ayette Allah’ın ezanı namaz için zikrettiğini, bunlarla farz namazları kastetmiş olabilceğini belirtmiştir. Şâfiî, Hz. Peygamber’in de ezanı farz namazlar için sünnet kıldığını söylemiştir.¹⁸ Şâfiî’ye göre, (وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ) “ve senin ismini yücelttik” anlamına gelen İnşirâh suresi dördüncü ayetinde Hz. Peygamber’in isminin yüceltilmesi, ezanda isminin zikredilmesi anlamındadır.¹⁹ el-Buhârî (v. 256/870) de, *Sabîl*’inin “Kitâbu’l-Ezân” kısmının başına yukarıda zikrettiğimiz iki ayeti koymuştur.²⁰ Buhârî bununla bu iki

¹³ el-Mâverdi, *en-Nüket ve’l-Uyûn*, IV/18; Ebu’l-Muzaffer es-Sem’ânî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, (Tahk. Yasir b. İbrahim-Güneym b. Abbas), er-Riyad: Dâru’l-Vatan, 1418/1997, III/434; Ebû’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Tefsîru’l-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidî’t-Tenzîl ve Uyûni’l-Ekâvil fi Vucûhi’l-Te’vîl*, (Tahk. Adil Ahmed Abdulmevcud-Ali Muhammed Muavvid), Der-Riyad: Mektebetu’l-Ubeykan, 1418/1998, IV/186; Ebu’l-Fida İmail İbn Kesir, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Azîm*, (Tahk. Sami b. Muhammed es-Selame), er-Riyad: Dâru Tîybe, 1420/1999, V/414.

¹⁴ Abdalbâkî, el-Mu’cemu’l-Mufehres, 691.

¹⁵ Bkz. İbrahim Ateş, İslam Tarihinde Ezan Olgusunun Ortaya Çıkışı ve İlk Müezzinler, (Yüksek Lisans tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2011, 24-25.

¹⁶ el-Mâide, 5/58.

¹⁷ Bkz. Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Ahkâmu’l-Kur’ânî’l-Kerim*, (Tahk. Saduddin Önal), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, I/139; Ebûbekir Ahmed b. Ali er-Râzi el-Cessâs, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, (Tahk. Muhammed Sadık Kamhâvî), Beyrut: Dâru İhyâit-Turâsî’l-Arabi, 1412/1992, IV/103; İmaduddin Muhammed İlikiya el-Herrâsî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1403/1983, II/85, 415; Ebûbekir Muhammed b. Abdillâh İbnu’l-Arabi, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, (Mürac. Muhammed Abdulkadir Ata), Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1424/2003, II/139; el-Fahr er-Râzî, et-Tefsîru’l-Kebîr (Mefâtihu’l-Ğayb), Dâru İhyâit-Turâsî’l-Arabi, III. baskı, Beyrût tarih yok, XII/33; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân, Dâru İhyâit-Turâsî’l-Arabi, III. baskı, Beyrût 1405/1985, VI/224.

¹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, (Cem’: Ebûbekir Ahmed b. el-Huseyn el-Beyhakî; Ta’rif: M.Zâhid el-Kevserî; Takdîm: Kasım S. Er-Rufâi), Dâru’l-Kalem, I. baskı, Beyrût tarih yok, I/75, 102.

¹⁹ eş-Şâfiî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, I/75-76. Ayrıca bkz. Ebu Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, Müsnedü’l-İmam eş-Şâfiî, (Tert. Sencer b. Abdillâh, Tahk. Mahir Yasin Fahl), el-Kuveyt: Şeriketu’l-Ğaras, 1425/2004, I/238-239.

²⁰ Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî’l-Hasan İsmail el-Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî*, Çağrı yay., İstanbul 1401/1981, Kitâbu’l-Ezân, 1.

ayetin ezanla ilgili olduğunu ve ezanın bu ayetle başladığını söylemek istemiştir.²¹ el-Kurtubî (v. 671/1272) ise, bu ayetten başka yerde ezanın zikredilmediğini, Cuma suresinde ise genel bir mananın kast edildiğini belirtmiştir.²²

D. Ezan'ın Sözleri ve Önemi

Ezan, Hz. Peygamber tarafından tasdik ve tasvip edilen şu sözlerden oluşur: “Al-lâhu Ekber (الله اكبر) (4 kere); Eşhedu enlâ İllâhe illâllâh (اشهد ان لا اله الا الله) (2 kere); Eşhedu enne Muhammeden Rasûlullâh (اشهد ان محمدا رسول الله) (2 kere); Hayye ale’s-Salâh (حي على الصلاة) (2 kere); Hayye ale’l-Felâh (حي على الفلاح) (2 kere); Lâ İllâhe illâllâh (لا اله الا الله) (1 kere).²³ Ezanın bu lafızlardan ibaret olduğu konusunda âlimlerimiz arasında ittifak olmakla beraber, bu lafızların kaçar kere söyleneceği hakkında ihtilaf vardır. Bilhassa baştaki “Allahu ekber”in dört kere mi, yoksa iki kere mi okunacağı konusunda uzun ihtilaflar vaki olmuştur.²⁴

Ezan, bu kısa sözlerden ibaret olmakla beraber bazı âlimlerimizin de işaret ettiği gibi çok önemli dinî esaslar içerir.²⁵ Nitekim ezan Allah’ın büyüklüğünü ilanla başlar ki, bu aynı zamanda Allah’ın varlığını ve kemâl sıfatlarla muttasıf olduğunu kabul ve ikrar anlamına gelir. Hemen ardından, İslam gibi diğer ilâhî dinlerin de temel esası olan “Allah’tan başka herhangi bir ilahın olmadığı” ilkesi, yani “tevhid” ilkesi ilan edilir. Daha sonra Hz. Muhammed’in Allah’ın elçisi olduğu belirtilir. Bu ise, İslam’ın ikinci temel esasıdır.²⁶ Bu temel esasların ikrar ve ilanından sonra yine İslam dininin temel ibadetlerinin başında gelen namaza davet yapılır ve bunun dünya ve ahirette kurtuluş vesilesi olduğu hatırlatılır. Bununla bir yandan Allah’a kulluk ilkesine, diğer yandan da ahiret anlayışına vurgu yapılmış olmaktadır. Bir kez daha Allah’ın büyüklüğü ve ondan başka ilah olmadığı belirtilerek ezan bitirilir. Böylece bu kısa sözlerle İslam’ın temel prensipleri özlü bir şekilde günde beş kez onu duyan herkese anlatılır. Bu yüzden de Hz. Ebubekir’in “ezan, imanın esasıdır,

²¹ Bedruddin Ebû Muhammed Mahmûd el-Aynî, Umdetu’l-Kârî Şerhu Sahîhi’l-Buhârî, Dâru İhyâit-Turâsî’l-Arabî, tarih yok, V/102.

²² Bkz. el-Kurtubî, el-Câmi’ li Ahkâmî’l-Kur’ân, VI/225.

²³ Muslim b. El-Haccac, Sahihu Muslim, Çağrı yay., İstanbul 1401/1981, Babı Sıfat al-Adhan, 3; Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Sünenu Ebi Dâvûd, Çağrı yay., İstanbul 1401/1981, Bâbu Keyfe’l-Ezân; Ebû Abdîrrahman en-Nesâî, es-Sünenu’l-Kubrâ, (Tahk. Hasan Abdulmün’im eş-Şelebî), (Beyrût: Müessesetu’r-Risâle, 1421/2001), II/234 (el-Ezân fi’s-Sefer). Ezanın sözlerindeki derûni mana için bkz. Ali b. İbrahim el-Emîr es-San’ânî el-Yemenî, Teşnifu’l-Âzân bi Esrârî’l-Ezân, (ed-Dâru’l-Yemeniyye, 1407/1987), 11-66.

²⁴ Geniş bilgi için bkz. Ebûbekir Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, Kitâbu’l-Mebûsût, Çağrı yay., İstanbul 1403/1982, I/128-129; Ebû’l-Velîd Muhammed İbn Rüşd, Bidâyetu’l-Muctehid ve Nihâyetu’l-Muktesid, Matbaatu Ahmed Kâmil, Dâru’l-Hilâfetu’l-Âliyye 1333, I/82-83.

²⁵ Bkz. Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, Fethu’l-Bârî bi Şerhi Sahîhi’l-Buhârî, (Tarkim ve tashih: A.F.Abdulbâkî-M. el-Hatîb), Dâru’r-Reyyân, el-Kâhire 1407/1986, II/92; el-Aynî, Umdetu’l-Kârî, V/102; eş-Şevkânî, Neylu’l-Evtâr, II/9; Abdullah b. Abdurrahman el-Çebrin, el-Müfid fi Takrib i Ahkâmî’l-Ezan (124 Fetva Tuhimmu’l-Müezzine ve Sâmîa’l-Ezan), 1414, 3.

²⁶ el-Emîr, Teşnifu’l-Âzân bi Esrârî’l-Ezân, 11-35.

göstergesidir” dediği nakledilir.²⁷

2. EZANIN MEŞRUIYETİ VE TARİHİ

A. Ezan'ın Meşruiyeti

Ezan, hicretin birinci yılında (miladi 623) Medine’de meşru kılınmıştır.²⁸ Meşruiyeti sünnetle sabittir ve çoğunluğun kanaatine göre bir sahabinin gördüğü rüyaya dayanır. Aşağıda konuyla ilgili hadisler gelecektir. Bütün bunlarda Hz. Peygamber, bugün kullanmakta olduğumuz ezanı, namaz vaktini bildirmek için bir dinî şiar olarak benimseyip kabul etmiş ve hayatı boyunca kullanmıştır. Ayrıca ezanın meşruiyetinin Allah’ın, (وَإِذَا نَادَيْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ اتَّخَذُوهَا هُزُؤًا وَلَعِبًا ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ) “Namaza davet ettiğiniz zaman onu alaya ve eğlenceye alırlar” anlamına gelen Maide suresi 58. ayetine dayandığı da belirtilmiştir.²⁹ Nitekim müfessirlerimiz ezanın sadece ashaptan bazılarının gördüğü rüya ile değil aynı zamanda bu ayetle meşru olduğunu söylemişlerdir.³⁰ İbn Abbas’ın (v. 68/687) ezanın meşruiyetini Cuma suresinin 9. ayetine dayandırdığı da nakledilmiştir.³¹

Âlimler arasında bir ittifak olmamakla birlikte ezan, çoğunluğun kanaatine göre beş vakit namaz ve Cuma namazı için sünnet-i müekkelede hükmündedir.³²

Ezan gibi önemli bir dinî ibadetin, bir sahabinin gördüğü rüya ile meşru olup olmayacağı ve bu rüyanın bağlayıcı olup olmayacağı tartışılmıştır. Sadece peygamberlerin rüyalarının bağlayıcı olduğu hatırlatılarak, “söz konusu rüyayı gören sahabe peygamber değil ki, rüyası bağlayıcı olsun ve şer’î bir hüküm buna dayandırılсын” denmiştir. Serahsî’nin (v. 483/1090) nakline göre, Ebû Hafs Muhammed b. Ali adındaki bir âlim, ezanın rüya ile sabit olduğu şeklindeki görüşleri redetmiş; namaz gibi dinin esas prensiplerinden biri olan bir hususun rüyaya dayandırılmasına karşı çıkmıştır. Ona göre Hz. Peygamber Mescid-i Aksa’ya götürüldüğünde, orada bir melek ezan okumuştur; ezan bununla meşru olmuştur.³³

Ezanın vahiy ile sabit olduğu yönünde daha başka rivayetler de nakledilmiştir ki biz bunların bir kısmını aşağıda zikredeceğiz. Bunlardan birinde geçtiğine göre

²⁷ Ebubekir Abdurrezzak b. Hemmam es-San’ânî, el-Musannaf, (Tahk. Habiburrahman el-A’zamî), el-Hind: el-Meclisu’l-İlmî, 1403, I/483.

²⁸ Ebu’l-Fidâ İsmail İbn Kesir el-Kureşî, el-Bidâye ve’n-Nihâye, (Tahk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki), (Dâru Hecer li’t-Tibâ ve’n-Neşr ve’t-Tevzi’ ve’l-İlân, 1424/2003), IV/573.

²⁹ Bkz. el-Cessâs, Ahkâmu’l-Kur’ân, II/446; Ebû’l-Bekâ, el-Külliyât, 72.

³⁰ Bkz. ez-Zemahşerî, el-Keşşaf, I/637; er-Râzî, et-Tefsîru’l-Kebîr, XII/33; Ebû’l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Neseî, Tefsîru’n-Neseî, Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrût 1402/1982, I/290; İbn Hacer, Fethu’l-Bârî, II/93; el-Aynî, Umdetu’l-Kârî, V/102.

³¹ Bkz. İbn Hacer, Fethu’l-Bârî, II/93; el-Aynî, Umdetu’l-Kârî, V/102.

³² Bkz. el-Cessâs, Ahkâmu’l-Kur’ân, II/447; İbn Rüşd, Bidâyetu’l-Muctehid, I/83-84; el-Kurtubî, el-Câmi li Ahkâmi’l-Kur’ân, VI/225-226; İbn Hacer, Fethu’l-Bârî, II/96; eş-Şevkânî, Neylu’l-Evtâr, II/10; Udra, el-Ezânu fî’l-İslâm, 16.

³³ Es-Serahsî, el-Mebsût, I/128.

Hız. Ömer rüyasında ezanı görünce bunu Hız. Peygamber'e haber vermeye gelmiş, ancak Hız. Peygamber ona, "vahiy bu hususta seni geçti" demiş ve ezanın rüyadan önce vahiy ile sabit olduğunu belirtmiştir.³⁴ el-Aynî (v. 855/1451) de bu konuya temas etmiştir. O, ezanın ne ile meşru kılındığı hususunun âlimler arasında ihtilafı bir konu olduğunu belirttikten sonra bu konuda ileri sürülen görüşleri vermiştir. Buna göre bir kısım âlim, ezanın rüya ile değil vahiy ile sabit olduğunu söylerken, başka bir gurup, "وَإِنَّ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ" insanlar arasında haccı ilan et..." anlamına gelen Hac suresi 27. ayetine işaretlerle, ezanın Hız. İbrahim'in bu ilanından alındığını iddia etmişlerdir. Fakat çoğunluk, ezanın Abdullah b. Zeyd ve başkalarının gördüğü rüya ile meşru kılındığı kanaatindedir.³⁵

Bunlara göre, ezanın bir sahabinin rüyasıyla meşru kılınmış olmasının iddia edildiği gibi bir mahsuru yoktur. Zira bu rüyayı Hız. Peygamber tasvip ve tasdik etmiş; hayatı boyunca onunla amel etmiştir. Bu yüzden söz konusu rüya, bir sahabinin görmüş olduğu sıradan bir rüya olmaktan çıkmış, ilâhî tasvip ve tasdike mazhar olmuş mühim bir emir niteliği kazanmıştır. Esasen –özellikle sâlih- rüyaların ilâhî bir yanının bulunduğu; nübüvvetin bir parçası olduğu ve vahyin başlangıcının da rüyayla olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır.³⁶ Bu anlayışla bakıldığında rüyayla sabit olmuş olmasının bir mahsuru kalmaz.

Asıl fonksiyonu namaz ibadetinin vaktinin girdiğini bildirmek olan ezan, aynı zamanda siyasî bir nitelik de arz eder. O, bir bölgenin Müslüman veya gayr-ı Müslim olduğunu ayırt eden bir simgedir; şayet bir bölgede ezan okunuyorsa orası "İslam beldesi" (dâru'l-İslâm) olarak nitelendirilir; eğer okunmuyorsa o zaman da "küfür beldesi" (dâru'l-harb) olarak değerlendirilir. Nitekim Hız. Peygamber ve sonraki dönemlerde buna göre hükümler verilmiştir.³⁷ Enes b. Mâlik'in (v. 91/709) rivayet ettiğine göre Hız. Peygamber bir bölgeye saldıracığı zaman sabahı bekler; şayet ezan sesi duyarsa saldırmaktan vazgeçer, duymazsa o zaman onlara saldırdı.³⁸ Birçok tefsir kaynağımızda Benî Müstalik kabilesinin zekâtını toplamak üzere gönderilen Velid b. Ukbe, kabilenin zekât vermekten vazgeçtiğini ve kendisini öldürmeye kalkıştığını söyleyince, Hız. Peygamber, Hâlid b. Velid'i bunu tahkik etmek

³⁴ Bkz. Ebû Muhammed Abdulmelik İbn Hişâm, es-Siretu'n-Nebeviyye f'İbn Hişâm, (Tahk. M. es-Sikâ-İ.el-Ebyârî-A. Şelebî), Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî, Beyrût 1985, II/509; İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, II/98; el-Aynî, Umdetu'l-Kârî, V/107; Muhammed b. Abdillâh İbn Seyyidî'n-Nâs, es-Siretu'n-Nebeviyye el-Musemmâ Uyûnu'l-Eser fî Funûnî'l-Megâzi ve's-Şemâilî ve's-Siyer, Mektebetu'l-Kudsî, el-Kâhire 1406/1986, I/270-271.

³⁵ el-Aynî, Umdetu'l-Kârî, V/102, 107.

³⁶ Bkz. el-Buhârî, es-Sahih, Kitâbu't-Ta'bir, 1.

³⁷ Bkz. el-Kurtubî, el-Câmi li Ahkâmî'l-Kur'ân, VI/225-226.

³⁸ Bkz. el-Buhârî, es-Sahih, el-Ezân, 6; es-Serahsî, el-Mebsût, I/133; eş-Şevkânî, Neylü'l-Evtâr, II/10-11.

üzere göndermiş, Hâlid, bölgede ezan okunduğunu duyunca onlara saldırmaktan vazgeçmiştir.³⁹

B. Ezan'ın Tarihi

Ezan, Hicretin birinci yılında (miladi 623) Medine'de meşru kılınmıştır.⁴⁰ Hz. Peygamber'in Mekke'de kıldığı namazlar ise ezansız ve kametsiz idi.⁴¹ İbn Ömer'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber ve Müslümanlar Medine'de ilk zamanlar kendi aralarında toplanır ve namazlar için vakitler tesbit ederlerdi. Bu vakitleri insanlara bildirmek için herhangi bir şey yapmıyorlardı.⁴² Enes b. Mâlik'in naklettiğine göre bidayette ezan vakti geldiğinde ashaptan biri sokak sokak dolaşır ve “haydi namaza, haydi namaza” manasında “es-salah, es-salah (الصلاة الصلاة)” diyerek insanları davet ederdi.⁴³ Ne var ki bu durum karışıklığa sebep oluyordu;⁴⁴ namazın kılınacağı vakit tam olarak bilinmediği için bazıları cemaatle namazı kaçıyordu. Zira Hz. Peygamber bazen erken, bazen de geç kıldıırıyordu.⁴⁵ Bunun üzerine Hz. Peygamber'e Hıristiyanların yaptığı gibi ezan vakti çan çalınması yahut Yahudilerin yaptığı gibi boru öttürülmesi teklif edildi.⁴⁶ Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Hz. Peygamber, hoş karşılamamakla birlikte⁴⁷ Hıristiyanların çanına⁴⁸ benzer bir çan çalınması teklifini kabul edecek gibiydi; ne var ki bu konuda kesin kararını vermemiştir.

Hz. Peygamber Müslümanların namaza davet edilmeleri için özel bir işaret, bir sembol olmasını arzu ediyordu.⁴⁹ Bunun için zaman zaman ashabını topluyor ve konuyu onlarla istişare ediyordu. Bu istişareler esnasında onlardan bazıları, Yahudilerin yaptığı gibi bir boru (بوق) (bûk) kullanılmasını ve ezan vakitlerinde bu borunun öttürülerek namaza davet edilmesini teklif etti. Hz. Peygamber bu teklifi hoş karşılamadı. Zira o, Yahudilerin yapmakta oldukları bir şeyi yapmak istemiyordu. O dönemlerde Şark Hıristiyanları sabah-akşam insanları ibadete çağırarak için iki odun parçasını birbirine vurarak çan sesine benzer bir ses çıkaran (ناقوس) nâkûs

³⁹ Bkz. et-Taberi, Tefsîru't-Taberi Câmiu'l-Beyân, XXI/351; Ebû İshak es-Sa'lebi, el-Keşf ve'l-Beyân, (Tefsîru's-Sa'lebi), (Tahk. Ebû Muhammed b. Âşûr), Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1422/2002, IX/77; Muhyi's-Sünneh Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Begâvi, Tefsîru'l-Begâvi (Meâlimu't-Tenzil), (Tahk. Muhammed Abdullah en-Nemr-Osman Cum'a Damiriyye-Süleyman Müslim el-Hareş), er-Riyâd: Dâru Taybe, 1412, VII/339; İbn Kesir, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim, VII/372.

⁴⁰ İbn Kesir, el-Bidâye ve'n-Nihâye, IV/573.

⁴¹ Bkz. İbn Hacer, Fethu'l-Bâri, II/93; Udra, el-Ezânu fi'l-İslâm, 19.

⁴² Bkz. İbn Hişâm, es-Siretu'n-Nebeviyye, II/508; Ebû İshâ Muhammed et-Tirmizî, Sunenu't-Tirmizî, Çağrı yay., İstanbul 1401/1981, Kitâbu's-Salâh, 139; İbn Seyyidi'n-Nâs, es-Siretu'n-Nebeviyye, I/269.

⁴³ Bkz. el-Kurtubî, el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân, VI/225.

⁴⁴ İbn Hacer, Fethu'l-Bâri, II/98.

⁴⁵ es-Serahsî, el-Mebût, I/127.

⁴⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid İbn Mâce, Sunenu İbn Mâce, Çağrı yay., İstanbul 1401/1981, Kitâbu'l-Ezâni ve's-Sunnetu fihâ, 1; Udra, el-Ezânu fi'l-İslâm, 26.

⁴⁷ eş-Şevkânî, Neylü'l-Evtâr, II/15.

⁴⁸ Bkz. M. Süreyya Şahin, “Çan”, DİA, cilt VIII (İstanbul, 1993), 196-197.

⁴⁹ Udra, el-Ezânu fi'l-İslâm, 25-26.

adında bir alet çalıyorlardı.⁵⁰ Hz. Peygamber çan çalınması yönünde yapılan öneriyi de beğenmedi. Bazı Müslümanlar Mecusilerin yaptığı gibi namaz vaktinde yüksek bir yerde bir ateşin yakılmasını; bazıları da bir adamın görevlendirilerek yollarda ve çarşı-pazar dolaşarak insanları namaza davet etmesini; bir kısmı ise namaz vaktinde bir bayrağın havaya kaldırılmasını teklif etti. Fakat bu tekliflerin hiçbiri Hz. Peygamber tarafından kabul görmedi.⁵¹ O, sembol ve simgelerin kişilerin psiko-sosyal dünyalarında ve aynı zamanda siyasal anlamda ifade ettiği mana ve değeri gayet iyi bilen biri olarak sadece Müslümanlara has bir işaret, bir sembol istiyordu.⁵²

Müslümanların ibadet vaktini ilan etmek için kendilerine has bir sembollerinin olmaması Hz. Peygamber kadar diğer sahabileri de müteessir ediyordu. Onlar da Hz. Peygamber gibi bir arayış içindeydiler. O derece ki, bu olay birçok Müslümanın rüyasına dahi giriyordu. Nitekim yine ibadet vaktinin nasıl ilan edileceğinin görüşüldüğü bir toplantının ardından, Hz. Peygamber'in ashabından Abdullah b. Zeyd (v. 22/644) bir rüya gördü. Abdullah b. Zeyd de Hz. Peygamber'in namazın vaktinin ilanı için yaptığı müşaverelelere katılıyor ve bu işe büyük önem veriyordu.⁵³ Kaynaklarımızın Abdullah'tan naklettiklerine göre o bu olayı şöyle anlatmıştır: "Hz. Peygamber hoş karşılamasa da Cuma namazı için insanları davet etmek üzere çan çalınmasını emretmeyi düşündüğü zamanlarda bir rüya gördüm. Rüyamda, elinde bir çan bulunan bir adam gördüm. Ona dedim ki: 'Şu çanı bana satar mısın?' Adam dedi ki: 'Ne yapacaksın?' Dedim ki: 'Onunla namaza çağıracağım.' Adam dedi ki: 'Bundan daha hayırlı bir şeyi sana öğreteyim mi?' Ben de 'iyi olur' dedim. Bunun üzerine, bana 'şöyle deyin' dedi: 'Allâhu Ekber Allâhu Ekber....' Bugün okumakta olduğumuz ezanı öğretti. Sabah olur olmaz hemen Rasulullah'a geldim ve gördüğüm rüyayı anlattım. Hz. Peygamber dedi ki: 'Şüphesiz o hak bir rüyadır. Bilal ile birlikte kalk ve bildiklerini ona öğret, o da buna göre ezan okusun. Onun sesi seninkinden daha gürdür.' Ben de rüyamda öğrendiklerimi Bilal'e öğrettim, o da onları söyleyerek ezan okudu. Bunları henüz evinde olan Ömer duyunca, elbisesini dahi doğru dürüst toplamadan ve onları yerde sürterek Hz. Peygamber'e geldi ve ona şöyle dedi: 'Seni hak olarak gönderen Allah'a yemin ederim ki, ben de bu rüyamda bu sözlerin aynısını gördüm.' Hz. Peygamber şöyle buyurdu: 'Allah'a

⁵⁰ Bkz. Th. W. Juynboll, "Ezân", İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bas., İstanbul 1977, IV/429; Çetin, "Ezan", XII/36.

⁵¹ Bkz. el-Buhâri, es-Sahih, el-Ezân, 1-4; Müslim, Sahihu Müslim, Kitâbu's-Salâh, 1; en-Nesâî, Sunenu'n-Nesâî, Kitâbu'l-Ezân, 1; İbn Seyyidî'n-Nâs, es-Siretu'n-Nebeviye, I/269. Buhârî'de geçen ezanla ilgili hadislerin sıhhat bakımından değerlendirilmesi için bkz. Musa Bilgiç, Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahih'indeki Ezanla İlgili Rivayetlerin Hadis Tekniği ve Yorumu Açısından Değerlendirilmesi, (Yüksek Lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, 16-85.

⁵² Udra, el-Ezânu fî'l-İslâm, 25-26.

⁵³ es-Serahsî, el-Mebûsât, I/127; İbn Seyyidî'n-Nâs, es-Siretu'n-Nebeviye, I/269.

hamd olsun!”⁵⁴ Böylece ezan tesbit edilip okunmaya başlandı⁵⁵ ve o günden beri de okunmaya devam ediliyor.

Abdullah b. Zeyd’in gördüğü rüyanın benzeri aynı gece Hz. Ömer başta olmak üzere başka sahabiler tarafından da görülmüştür.⁵⁶ Bu sahabilerin çoğu, Bilal’in sesini duyunca hayretler içinde kalmış ve Hz. Peygamber’e gelerek, “ya Rasulallah biz bu ibareleri rüyamızda gördük” şeklinde beyanlarda bulunmuşlardır.⁵⁷

Ama bu konuda öncelik Abdullah’ın olmuştur. Her gün beş kez bütün İslam âleminde gökleri çınlatan ve Müslümanlara ibadetlerinin vaktinin geldiğini bildiren ezanın, Abdullah b. Zeyd’in görmüş olduğu bir rüyayla sabit olması, şeref olarak ona yeter. Şüphesiz ki o da bundan büyük bir saadet duymuştur. Nitekim benzer bir rüya gören Hz. Ömer’in hayıflandığı ve bu hususta kendisinden öne geçtiği için Abdullah’a imrendiği kaynaklarda geçmektedir.⁵⁸

İmam Ebu Yusuf’un (v. 182/798) naklettiği şu haber de sembolün Hz. Peygamber’in ve dolayısıyla sahabenin duygu ve düşünce dünyasındaki önemini göstermesi bakımından oldukça mühimdir. Onun belirttiğine göre, bir gün Ensardan biri, Rasulullah’a uğradı, çok mahzun olduğunu gördü. Adam Rasulullah’ın bu durumundan dolayı çok üzüldü ve bu mahzun bir şekilde oradan ayrıldı. Yemek yiyecekken yemeğini terketti. Kendine odasına girdi ve namaz kılmaya başladı. Bu haldeyken bir ara gözleri kapandı, hafif bir uykuya daldı. Bir rüya gördü; rüyasında kendisine bir adamın geldiğini gördü. “Hz. Peygamber’in neden mahzun olduğunu, niye üzüldüğünü biliyor musun?” Dedi. Adam, “hayır, bilmiyorum” deyince, o kişi bir çan (nâkûs) göstererek, “işte bundan dolayı” dedi. Sonra da şöyle dedi: “Rasulullah’a git, ona Bilal’e ezan okumasını emretmesini söyle”. Sonra da ona ezanı öğretti. ... Adam Hz. Peygamber’e geldi, kapısının önünde oturdu. Derken oradan

⁵⁴ İbn Hişâm, es-Sire en-Nebeviyye, II/508-509; Ahmed b. Hanbel, Musnedu Ahmed b. Hanbel, Çağrı yay., İstanbul 1402/1982, IV/42-43; Ebû Muhammed Abdullah ed-Dâremî, Sunenu’d-Dâremî, Çağrı yay., İstanbul 1401/1981, Kitâbu’s-Salâh, 3; et-Tirmizî, Sünenü’t-Tirmizî, es-Salâh, 139; İbn Mâce, Sünenü İbn Mâce, el-Ezân, 1; Ebu Davud Süleyman b. Davud et-Tayalîsî, Müsnedu Ebi Davud et-Tayalîsî, (Tahk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türki), Mısır: Dâru Hecer, 1419/1999, II/425; İbn Seyyidi’n-Nâs, es-Siretu’n-Nebeviyye, I/269-270; Udra, el-Ezânü fî’l-İslâm, 26-27 (İbn Hişâm’ın Siret’inden (I/508) naklen); Ebû Hatim Usâme b. Abdillâh el-Kûsî, Kitâbu’l-Ezân, I. baskı, Muessesetu Kurtubâ l’N-Neşri ve’t-Tevzî’ 1408/1987, 19. Konu ile ilgili diğer hadisler için bkz. el-Kûsî, Kitâbu’l-Ezân, 12-36. Udra, el-Ezânü fî’l-İslâm, 26-27 (İbn Hişâm’ın Siret’inden (I/508) naklen).

⁵⁵ İbn Hişâm, es-Sire en-Nebeviyye, II/508-509; Ahmed b. Hanbel, el-Musned, IV/42-43; ed-Dâremî, Sunenu’d-Dâremî, Kitâbu’s-Salâh, 3; et-Tirmizî, es-Sünen, es-Salâh, 139; İbn Mâce, es-Sünen, el-Ezân, 1; İbn Seyyidi’n-Nâs, es-Siretu’n-Nebeviyye, I/269-270; Udra, el-Ezânü fî’l-İslâm, 26-27 (İbn Hişâm’ın Siret’inden (I/508) naklen); el-Kûsî, Kitâbu’l-Ezân, 19. Konu ile ilgili diğer hadisler için bkz. el-Kûsî, 12-36; İbn Hişâm, es-Sire en-Nebeviyye, II/509; İbn Seyyidi’n-Nâs, es-Siretu’n-Nebeviyye, I/270-271; es-Serahsî, el-Mebşût, I/128; İbn Hacer, Fethu’l-Bârî, II/93-94; el-Kurtubî, el-Câmi li Ahkâmî’l-Kur’ân, VI/225.

⁵⁶ İbn Hişâm, es-Sire en-Nebeviyye, II/509. Ayrıca bkz. İbn Seyyidi’n-Nâs, es-Siretu’n-Nebeviyye, I/270-271. es-Serahsî, el-Mebşût, I/128; İbn Hacer, Fethu’l-Bârî, II/93-94.

⁵⁷ Bkz. İbn Hişâm, es-Sire en-Nebeviyye, II/509. Ayrıca bkz. İbn Seyyidi’n-Nâs, es-Siretu’n-Nebeviyye, I/270-271. es-Serahsî, el-Mebşût, I/128; İbn Hacer, Fethu’l-Bârî, II/93-94

⁵⁸ Bkz. el-Buhârî, es-Sahih, el-Ezân, 1-4; Müslim, es-Sahih, Kitâbu’s-Salâh, 1; en-Nesâî, Sunenu’n-Nesâî, Kitâbu’l-Ezân, 1; Muhammed b. Abdillâh İbn Seyyidi’n-Nâs, es-Siretu’n-Nebeviyye, I/269.

Hız. Ebubekir geçti, Rasulullah'tan eve girmesi için izin istedi, o da bu ensarinin gördüğü rüyanın benzerini görmüştü. İçeri girince de rüyasını Peygambere anlattı. Sonra da ensari içeri girdi, o da gördüğü rüyayı Peygamberimize anlattı. Peygamber “senin anlattığının aynısını Ebubeki de anlattı” dedi. Sonra Bilal'e bu şekilde ezan okumasını emretti.⁵⁹

İbn Hişâm (v. 213/828 veya 218/833) ayrıca şöyle bir rivayet nakletmektedir: “Hz. Peygamber ve ashabı namazın vaktini bildirmek için çan (nâkûs) çalmaya karar vermişlerdi. Hz. Ömer çan için iki ağaç parçası almak istiyordu. O arada rüyasında, kendisine ‘çan çalmayın; ezan okuyun’ denildi. Ömer, Rasulullah'a gördüğü rüyayı haber vermeye geldi ki, ondan önce bununla ilgili Hz. Peygamber'e vahiy gelmiş idi ve Bilal ezan okuyordu. Ömer, rüyasında gördüğü ezanın Bilal tarafından okunuyor olmasından dolayı hayrete düştü. Rüyasını haber verdiğinde Hz. Peygamber ona şöyle dedi: ‘Şüphesiz ki bu konuda vahiy seni geçti’.”⁶⁰

Aralarında Hz. Ebûbekir'in de bulunduğu başka bir grup ashabın da bu rüyayı gördükleri bazı kaynaklarda geçiyor.⁶¹ Hz. Ebûbekir'in ezanın bugünkü şeklini Hz. Peygamber'e önerdiği ve onun da bunu Bilal'e öğrettiği de rivayetlerde kaydediliyor.⁶²

Hız. Peygamber, Abdullah b. Zeyd'in gördüğü rüyadan sonra namaz vaktinin bildirilmesi için neyin yapılması gerektiğini kararlaştırdı ki, bu da Abdullah'ın gördüğü rüyada öğrendiği ve yukarıda verdiğimiz bir takım sözlerdi.

Ezan'ı hangi sahabinin önce gördüğü konusunda farklı rivayetler vardır. Bu konuda özellikle Abdullah b. Zeyd ve Hz. Ömer önce çıkmaktadır. Ne var ki en meşhur olan, Abdullah b. Zeyd'tir. Bazı âlimlerimizin bu konuda gelen rivayetleri telif etmeye çalıştıklarını da belirtelim.⁶³

Ezanın burada söz konusu olan rüyayla değil, daha başka yollarla sabit olduğuna dair rivayetler de vardır. Nitekim ezanın Abdullah b. Zeyd ile Hz. Ömer'in rüyalarında görmelerinden çok önceleri İsrâ gecesi Hz. Peygamber'e vahiy yoluyla verildiği rivayet edilmektedir.⁶⁴ el-Kurtubî bunu belirttikten sonra, “fakat diyor, Abdullah b. Zeyd ile Ömer'in rüyası meşhur olmuştur.”⁶⁵

Bazı kaynaklarda geçtiğine göre, bugün okunmakta olan ezanı ilk kez Cibrîl dünya semasında okudu. Onu Ömer duyup Hz. Peygamber'e bildirdi. Ardından Bilal de

⁵⁹ Ebu Yusuf Yakub b. İbrahim, el-Âsâr, (Tahk. Ebu'l-Vefa), Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts. 17.

⁶⁰ İbn Hişâm, es-Sire en-Nebeviyye, II/509. Ayrıca bkz. İbn Seyyidi'n-Nâs, es-Siretu'n-Nebeviyye, I/270-271.

⁶¹ Bkz. es-Serahsî, el-Mebsût, I/128; İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, II/93-94.

⁶² Bkz. el-Kurtubî, el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân, VI/225.

⁶³ Bkz. Ahmed Muhammed Şâkir'in, Sunenu't-Tirmizî üzerine yaptığı tahkik ve şerhi, I/363-365, dipnot 8.

⁶⁴ Bkz. Udra, el-Ezânu fi'l-İslâm, 29.

⁶⁵ el-Kurtubî, el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân, VI/225.

gelip bunu duyduğunu Hz. Peygamber'e nakletti. Hz. Peygamber ona, "Ömer bu konuda seni geçti" dedi.⁶⁶

Ezanın ilk kez İsrâ gecesinde Hz. Peygamber'e öğretildiğine dair bir rivayet de şöyledir: Bezzar'ın (v. 292/905) Hz. Ali'den naklettiği hadise göre, Hz. Peygamber, Cibrîl ile göğe çıktığında ve "el-hicâb" denilen bir yere geldiklerinde, bir melek, "Allâhu Ekber Allâhu Ekber" demiş, hicabın ardından bir ses, "kulum doğru söyledi, ben en büyüğüm, ben en büyüğüm" dedi. Sonra o melek "eşdeu enlâ ilâhe illâllâh" dedi. Hicabın arkasından, "kulum doğru söyledi, benden başka ilah yoktur" dedi. Melek "eşdeu enne Muhammeden rasûlullâh" deyince, hicabın ardındaki ses, "kulum doğru söyledi, ben Muhammed'i elçi olarak gönderdim" dedi. Daha sonra melek ezanın geri kalan kısımlarını söyledi, hicabın ardındaki ses de onu onayladı. Bunu müteakiben Hz. Peygamber aralarında diğer peygamberlerin de bulunduğu gök ehline namaz kıldırdı.⁶⁷

el-Heysemî (v. 807/1405), bu rivayette Ziyad b. Munzir adında bir raviye işaret etmiş ve "onun zayıf biri olduğu üzerinde icma vardır" demiştir.⁶⁸

Ebû Ca'fer'den de şöyle bir rivayet nakledilmiştir: "Rasulullah Miraç gecesi Beytu'l-Ma'mûr'a vardığında namaz vakti geldi. Cibrîl ezan okudu ve kamet getirdi. Rasulullah öne geçti, melekler ve nebiler Rasulullah'ın arkasında saf saf oldular..."⁶⁹

Cibrîl'in namazı öğretmek için Mekke'de Hz. Peygamber'e geldiği zaman ezanın emrediliğine dair rivayetler de vardır.⁷⁰

Kesîr b. Murre el-Hadramî'nin (v. 70/690) nakline göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Gökte ezanı okuyan ilk kişi Cibrîl'dir; onu Ömer ve Bilal duydu-lar..."⁷¹

Şii kaynaklarda da ağırlıklı olarak ezanın Cebrail tarafından göklerde Hz. Peygamber'e öğretildiği veya ezanı getirip Hz. Peygamber'e bildirdiği nakledilir.⁷²

Ezanın Medine döneminden önce farz edildiğine dair bu rivayetlerin yalan ve iftira olduğu söylenmiştir.⁷³ İbn Hâce el-Askalânî (v. 852/1448), ezanın Mekke'de nazil olduğuna dair el-Bezzâr (v. 292/905), et-Taberânî (v. 360/971), ed-Dâre Kutnî

⁶⁶ İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, II/94; el-Kûsî, Kitâbu'l-Ezân, 33.

⁶⁷ Ebubekir Ahmed b. Amr el-Bezzâr, Münedü'l-Bezzâr (el-Bahru'z-Zehhâr), (Tahk. Mahfuzurrahman Zeynullah ve diğerleri), el-Medine el-Münevverre: mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1988/2009, II/146.

⁶⁸ Bkz. Nûreddin Ali b. Ebibekr el-Heysemî, Mecmeu'z-Zevâid ve Menbu'l-Fevâid, Muessesetu'l-Maârif, Beyrût 1406/1986, I/333-334.

⁶⁹ Bkz. Abdurrahmân el-Cezâri – Muhammed el-Ğarevî – Yâsir Mazic, Kitâbu'l-Fıkıh ale'l-Mezâhibi'l-Erba'a ve Mezhebi Ehli'l-Beyt, Menşûrâtu Dâri's-Sakaleyn, I. baskı, Beyrût 1419/1998, I/438 (Mesâilu's-Şîa, IV/644'ten naklen).

⁷⁰ Bkz. İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, II/94; Udra, el-Ezânu fî'l-İslâm, 29-31.

⁷¹ el-Kûsî, Kitâbu'l-Ezân, 33.

⁷² Bkz. Muhammed b. Yakub el-Kuleynî, Furûu'l-Kâfi, Beyrut: Menşûratu'l-Fecr, 1428/2007, III/169-170.

⁷³ Bkz. el-Kûsî, Kitâbu'l-Ezân, 12-15.

(v. 385/995), İbn Merdûye (v. 410/1019) ve benzerlerinin naklettikleri rivayetlerin her birinin muhtelif yönlerden kusurlarının olduğuna işaret etmiş ve bütün bunları güvensiz addetmiştir.⁷⁴

Bütün bunlardan, ezanın Medine döneminde meşru kılındığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber bazı âlimler bu rivayetleri cem etme cihetine gitmişlerdir. Bunlara göre Hz. Peygamber'e ezan semada öğretilmişti; daha sonra ashaptan bazıları bunu rüyalarında görünce, o, ilahî muradın bu yönde olduğunu anladı ve ezanın bu şekilde okunmasını emretti.⁷⁵ Abdullah'ın gördüğü rüyayı anlatması üzerine “bu, hak bir rüyadır” demesi de bundandır.

C. Ehl-i Kitab'ın Ezana Tepkileri

Ezan Medine'de meşru kılındıktan sonra Müslümanlar namaz vakitlerini ezan okuyarak bildirmeye başladılar. Bunun Yahudi ve Hıristiyanların zoruna gittiği anlaşılmaktadır. Zira kaynaklarımızda onların buna tepki gösterdiklerine dair rivayetler mevcuttur. Nitekim ezan okunduğunda Yahudilerin Hz. Peygamber'e, “sen, daha önce hiçbir peygamberin yapmadığı bir şeyi ortaya çıkardın. Hayvan sesine benzeyen bu bağırtyı nerden çıkardın? Ne kötü bir ses! Ne çirkin bir ses!” dedikleri ve kendi aralarında güleştikleri, Müslümanların ezanını ve ibadetlerini alaya aldıkları nakledilmiştir.⁷⁶ Bir Hıristiyanın da Medine'de müezzin ezan okurken “eşhedu enne Muhammeden rasûlullâh” dediğinde, “yalancı yansın” dediği rivayet edilmiştir. Yine bu rivayete göre bunu söyleyen Hıristiyan yatarken hizmetçisinin elindeki ateşten bir şule yere düşüp evi yakmış, o zat da bu yangın esnasında yanmıştır.⁷⁷ Müfessirlerimiz “Namaz için ezan okuduğunuz zaman onu eğlence ve alaya alırlar. Akıl edemeyen bir grup olmalarından dolayı böyle yapıyorlar” anlamındaki Maide suresi 58. ayet ile (وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِّمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنَّنِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ) “Kim, Allah'a davet eden, hayırlı ameller işleyen ve ben Müslümanlardanım diyenden daha güzel sözlü olabilir?” anlamındaki Fussilet suresi 33. ayetin gayr-ı Müslimlerin bu tavrını kınamak üzere nazil olduğunu belirtmişlerdir.⁷⁸

Yine müfessirlerimiz, onların bu çirkin nitelemelerine karşı Allah'ın “Allah'a davet eden ve salih amel işleyenden daha güzel sözlü kim vardır!”⁷⁹ diyerek ezanı, ezan

⁷⁴ Bkz. İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, II/94. Ayrıca bkz. eş-Şevkânî, Neylü'l-Evtâr, II/9.

⁷⁵ Bkz. İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, II/94.

⁷⁶ Bkz. Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî, Esbâbu Nuzûli'l-Kur'ân, (Tahk. K.B.Zağlûl), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I. baskı, Beyrût 1411/1991, 202-203; er-Râzî, et-Tefsîru'l-Kebîr, XII/33; el-Kurtubî, el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân, VI/224; Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, Eser neşriyat, İstanbul 1979, III/1722.

⁷⁷ Bkz. el-Vâhidî, Esbâbu Nuzûli'l-Kur'ân, 203; er-Râzî, et-Tefsîru'l-Kebîr, XII/33; el-Kurtubî, el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân, VI/233-224, XV/360; el-Kâdî Nâsiruddîn el-Beydâvî, Tefsîru'l-Beydâvî el-Musemmâ Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl, Dersaadet, İstanbul tarih yok, I/273; İbn Kesîr, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, III/132; Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, III/1723.

⁷⁸ Bkz. er-Râzî, et-Tefsîru'l-Kebîr, XII/33; el-Kurtubî, el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân, VI/224, XV/360.

⁷⁹ Fussilet, 41/33.

okuyanları ve ezanı şiar edinenleri övdüğünü söylemişlerdir.⁸⁰

Yahudi ve Hıristiyanlar ile diğer farklı cemaatlere mensup insanların ezanın sesinden duydukları bu derin üzüntü ve öfkeye karşılık, Müslümanlar ondan büyük bir haz ve mutluluk duymuşlardır. Bilal'in sesini duyanlar sevinçle mescide koşmuşlar, büyük bir saadete birbirilerini kutlamışlardır.

Bir simge olarak ezanın Müslümanların ruh dünyasında yarattığı, sonra da dalga dalga topluma yaydığı heyecan ve coşku daha başka zamanlarda da zuhur etmiştir. Müslümanların Mekke'yi fethetmeleri üzerine Bilal'in Kâbe'nin üstüne çıkararak okuduğu ezan; Hz. Peygamber'in vefatından sonra onun ayrılığına dayanamayarak Medine'den ayrılan Bilal'in yıllar sonra Hz. Ömer zamanında yeniden Medine'ye gelerek okuduğu ezan, Türkiye'de 1932 yılında Arapça şekliyle okunması yasaklandıktan ve tam 18 yıl Türkçe olarak okunduktan sonra 1950 yılında yeniden Arapça olarak okunmaya başlandığı gün okunan ezan; bu ezanlar ve benzeri durumlarda okunan ezanlar Müslümanların gönüllerini aşka getirip coşturmuş, bütün bu zamanlarda gözyaşları sel olup akmış, Müslümanlar heyecandan birbirlerine sarılmış, ağlaşıp durmuşlardır.⁸¹

Ezan bu şekilde Medine'de meşru kılındıktan sonra Müslümanlar namaz vakitlerini ezan okuyarak bildirmeye başlamışlardır. Yüzyıllardır okuna gelen ezan, temel bir İslâmî simge olarak⁸² kıyamete kadar okunmaya devam edecektir. Dün olduğu gibi bugün de, yarın da İslam dininin en büyük şiarlarından biri olarak duracak ve ebediyete kadar huşu ile okunup zevkle dinlenecektir.⁸³

3. TARİH BOYUNCA EZAN'A YAPILAN İLAVELER

Ezanın lafızları yukarıda belirtildiği gibi Hz. Peygamber döneminde ve onun onayıyla tesbit edildiği ve ezanın bu lafızlardan ibaret olduğu konusunda âlimlerimiz arasında bir icma hâsıl olduğu halde daha sonraları ezana bazı ibarelerin ilave edildiği görülmektedir. Ancak biz bunları müstakil bir makalede inceleyeceğimiz için burada bunların üzerinde durmayacağız.

⁸⁰ Bkz. er-Râzi, et-Tefsiru'l-Kebir, XII/33; el-Kurtubi, el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an, VI/224, XV/360; el-Emir, Teşnifu'l-Âzân bi İsrâri'l-Ezân, 67-68.

⁸¹ Bkz. Hidayet Aydar-Mehmet Atalay, "The Issue of Chanting the Adhan in Languages Other than Arabic and Related Social Reactions Against it in Turkey", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2006, sayı: 13, 61-62.

⁸² Bkz. el-Emir es-San'ânî, Teşnifu'l-Âzân bi Esrâri'l-Ezân, 11.

⁸³ Sıtkı Güllü, "Ezanla İlgili Tartışma Bağlamında Bazı Değerlendirmeler", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 19, yıl 2009, 3-4; Mehmet Günyadın, "Din Hizmetlerinde Teknolojinin Kullanılması: Hoparlörle Ezan Okuma Meselesi", I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007), (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008), II/33-35; Ramazan Kamiloğlu, "Türk Kültüründe Ezan ve Makamları", Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Yıl: 3, S. 5 (Ocak-Haziran 2010), 221-222.

4. EZAN'IN ARAPÇA'DAN BAŞKA DİLLERLE OKUNMASI

Tarih boyunca ezana yapılan en önemli müdahale tarzı, onu orijinal lafızları olan Arapçadan başka lafızlarla okumaktır. Bu tarz müdahalenin tarihteki en önemli örneği, hatta tek örneği bilebildiğimiz kadarıyla Türkiye Cumhuriyeti'nde yapılmış olan müdahaledir. Her ne kadar aşağıda geleceği gibi İbn Tumert'in de buna benzer bir girişiminden bahediliyorsa da bunun uygulanıp uygulanmadığı, uygulanmışsa ne kadar uygulandığı konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Öte yandan Fıkıh kaynaklarımızda ezanın Arapçadan başka bir dille okunup okunamayacağı, okunsa muteber olup olmayacağı gibi teorik değerlendirmeler hep Farsça üzerinden yapıldığı halde tarihte Farsça ezan girişimlerine dair bir bilgiye rastlamadık. Oysa Türkiye'de ezan uzunca bir süre Türkçe lafızlarla okunmuştur. Aşağıda ezana yapılan bu müdahale tarzı üzerinde durulacaktır.

A. Ezan'ın Arapça'dan Başka Bir Dille Okunmasının Hükümü

Ezan, yukarıda da belirtildiği gibi Arapça olarak meşru kılınmış ve Hz. Peygamber döneminden itibaren de Arapça olarak okunmuştur. Bununla beraber ezanın Arapça'dan başka bir dille, mesela Farsça olarak okunmasının caiz olup olmadığı âlimlerimiz tarafından tartışılmıştır. Bazı Hanefi âlimlere göre bu konuda aslolan, okunan şeyin ezan olduğunun bilinmesidir.⁸⁴ Nitekim Ebû Hanîfe'den (v. 150/767) yapılan rivayete göre o, Farsça ezan okunmasını caiz görmüştür.⁸⁵ Onun bu konuda şöyle dediği rivayet edilmiştir: Şayet Farsça ile ezan okunsa ve insanlar onun ezan olduğunu bilseler, o zaman bu caizdir; şayet bilmezlerse caiz değildir. Zira ezandan maksat bildirmektir; şayet insanlar anlamazlarsa maksat hâsıl olmaz, o yüzden caiz olmaz.⁸⁶ Hanefi âlimlerden ez-Zeyleî (v. 743/1342) de bilinmeye itibar etmiştir.⁸⁷ Ancak başta Ebu Yusuf (v. 182/798) ve İmam Muhammed (v. 189/805) olmak üzere Hanefi âlimlerin ekseriyeti -acz hali dışında- ezanın Farsça ile veya başka bir dilde okunmasının caiz olmadığı kanaatinde dirler. Bunlara göre, duyanlar bunun ezan olduğunu bilseler bile ezanın Arapça'dan başka bir dilde okunması doğru

⁸⁴ Bkz. es-Serahsî, el-Mebsût, I/37; Burhanuddin Ebû'l-Hasan el-Merğînânî, el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mubtedî, (maa'l-Bînâye), (Tahkik. E.S.Şabân), Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, I. baskı, Beyrût 1420/1999, II/180; Fahrüddin Osmân b. Ali ez-Zeyleî el-Hanefî, Tebyînu'l-Hakâik Şerhu Kenzi'd-Dakâik (ve bi hâmişihî Hâşiyetu's-Şelebî), (el-Matbaatu'l-Kubrâ el-Emîriyye, I baskı, Bulak Mısır 1313'ten ofset baskı), I. baskı, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, Diyarbakır tarih yok, I/110; Zeynu'd-dîn b. İbrâhîm el-Ma'rûf bi İbn Nuceym el-Mısrî el-Hanefî, el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dakâik fi Furu'ül-Hanefiyye, (Bazı kitaplarla beraber), (Zabt ve tahriç: Zekeriyâ Umeyrât) I. Baskı, Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrût 1418/1997, I/535.

⁸⁵ Bkz. Ebu'l-Hasan Ali b. El-Hüseyn es-Suğdî, en-Nüfey fi'l-Fetâvâ, (Tahk. Salahuddin en-Nâhî), Amman: Dâru'l-Furkan, 1404/1984, 49.

⁸⁶ Bkz. es-Serahsî, el-Mebsût, I/37; Ekmeluddin Muhammed b. Mahûd el-Bâberdî, Şerhu'l-İnâye ale'l-Hidâye, (maa Kutubin Uhrâ), Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî, Beyrût tarih yok, I/249; Celâluddîn el-Havârîzmî el-Kerlânî, el-Kifâye ale'l-Hidâye, (bazı kitaplarla birlikte), Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî, Beyrût, tarih yok, I/249; İbn Âbidîn, İbn Âbidîn Reddu'l-Muhtâr ale'd-Durri'l-Muhtâr Hâşiyetu İbn Âbidîn, (Tenvirü'l-Ebsâr ile beraber), (Tahk. A.T. Halebî), I. baskı, Dâru'l-Ma'rîfe, Beyrût 1420/2000, II/226.

⁸⁷ Bkz. ez-Zeyleî, Tebyînu'l-Hakâik, I/110. Ayrıca bkz. İbn Nuceym,), el-Bahru'r-Râik, I/535.

olmaz; mezhebin esas görüşü de budur.⁸⁸

el-Mâverdi (v. 450/1058), ezanın Arapça'nın dışında bir dilde okunması konusunda Şafîilerin görüşünü şöyle açıklıyor: Şayet biri Farsça ile ezan okusa, ister Arapça ile okumaya gücü yetsin, isterse Arapça ile okumaktan aciz olsun, eğer okuduğu ezan cemaat içinse bu, caiz olmaz; çünkü ondan başkası onu Arapça ile okumaya kadir olabilir. Şayet ezanı sadece kendisi için okuyorsa, eğer Arapça ile okuyabiliyorsa caiz olmaz; eğer Arapça ile okumayı bilmiyorsa o zaman caiz olur, fakat bir an evvel öğrenmesi gerekir.⁸⁹

Hanbelilere göre ezan hiçbir halde Arapçanın dışında bir dil ile sahih olmaz.⁹⁰

Mezheplerin ezan konusundaki görüşlerini derceden el-Cezîri (v. 1360/1941), Arapça'nın ezanın aslî bir şartı olduğunu belirttiikten sonra şöyle demiştir: Şayet müezzin Arap değilse ve ezanı kendisi için yahut kendisi gibi Arapça bilmeyen bir cemaat için okuyorsa o zaman Arapça olma şartı ortadan kalkar. Bu, Hanbeliler dışında diğer mezheplerin üzerinde ittifak ettikleri bir husustur. Hanbeliler ise yukarıda da geçtiği gibi hiçbir halde ezanın Arapçadan başka bir dil ile okunmasını kabul etmiyorlar.⁹¹

Ehl-i Beyt'e göre de ezanın Arapça olması, onun sahih olmasını şartlarından biridir.⁹² Tarihte Şiiilerin ezana bazı ilaveler yaptıkları sabit ise de⁹³ Arapçadan başka bir dille okuma yönünde herhangi bir girişimde bulduklarına rastlanılmamıştır.

Ezanın başka bir dille okunması İbadiyye mezhebine göre de caiz değildir. el-Hasan'dan nakledildiğine göre o şöyle demiştir: Şüphesiz ki Farsça ile ezan bir bidattır. Şayet Berberice ile yahut Arapçanın dışındaki başka bir dille ezan okunsa, Arapça olarak yeniden okunması istenir. Zira o bize nakledildiği gibi okunmuş olmadı.⁹⁴

⁸⁸ Bkz. es-Serahsî, el-Mebşûr, I/37; Alâuddin el-Kâsânî, Kitâb Bedâ'î'u's-Sanâ'î fî Tertîbî's-Şerâ'î, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1402/1982, I/113; Alâuddin Muhammed b. Ali el-Haskefî, Tenvîru'l-Ebsâr li's-Şeyh Şemsuddin et-Timurtâşî ve Şerhuhu Aleyhi, (Durru'l-Muhtar ile beraber), (Tahk. A.T. Halebî), I. baskı, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1420/2000, II/225; eş-Şeyh Nizâmuddin ve Hindistanlı âlimlerden bir cemaat, el-Fetâvâ el-Hindîyye el-Ma'rûfe bi'l-Fetâvâ el-Âlemkîriyye fî Mezhebi'l-İmâmî'l-A'zam Ebî Hanife en-Nu'mân, (Dabt: A.H.Abdurrahmân), I. baskı, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1421/2000, I/62; İbn Âbidîn ed-Dimaşkî el-Hanefî, Mînhatu'l-Hâlik ale'l-Bahrî'r-Râik, (Zabt ve tahric: Zekerîyyâ Umeyrât) I. Baskı, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1418/1997, I/535.

⁸⁹ Bkz. Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdi, el-Hâvî el-Kebîr fî Fikhi Mezhebi'l-İmâm eş-Şâfi'î (vehuve Şerhu Muhtasari'l-Muzenî), (Tahk. Ş. A. M. Muavvid - Ş.A.A. Abdulcevâd), I. baskı, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1414/1994, II/58. Ayrıca bkz. Ebû Zekerîyâ Muhyuddin en-Nevevî, Kitâbu'l-Mecmû' Şerhu'l-Muhezzeb, (Tahk. M. N. el-Mutî), I. baskı, Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî, Beyrut 1422/2001, III/96.

⁹⁰ Bkz. Ebû'n-Necâ Muşerrefuddin Mûsâ el-Makdisî el-Hicâvî, el-İknâ' fî Fikhi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel, (Tashih: A.M.M. es-Sebkî), Dâru'l-Ma'rife Beyrut tarih yok, I/77; el-Cezîri, I/443.

⁹¹ Bkz. el-Cezîri - el-Ğarevî, Kitâbu'l-Fikh ale'l-Mezâhibi'l-Erba'a, I/443.

⁹² Bkz. el-Cezîri - el-Ğarevî, Kitâbu'l-Fikh ale'l-Mezâhibi'l-Erba'a, I/442.

⁹³ Bkz. Hanîfî Şahin, "Şia Düşüncesinde Ezanın Yapısı ve Geçirdiği Değişimlerin Dini Temeli", e-makâlât Mezhep Araştırmaları, V/1 (Bahar 2012), 36-61.

⁹⁴ Bkz. Abdullah b. Hamîd b. Selûm es-Sâlimî, Meâricu'l-Âmâl alâ Medârici'l-Kemâl bi Nazmi Muhtasari'l-Hisâl, Saltanatu Ummân Vizâretu't-Turâsî'l-Kavmî es-Sakâfî, 1404/1984, VII/191-192.

Mezheplerimizin Arapça'nın dışında bir dil ile ezan okunması konusundaki görüşlerini yukarıda serdettik. Ebû Hanîfe ve daha başka bazı Hanefî âlimler hariç diğer tüm mezhep mensupları Arapça'nın dışında bir dille ezan okunmasını caiz görmemişlerdir. Bununla beraber tarihte Arapça'nın dışında bazı dillerde ezan okuma yönünde girişimler olmuştur ki, çalışmamızın bu bölümünde bunlardan bahsetmeyi uygun görüyoruz.

B. Ezan'ın Arapça'dan Başka Dillerle Okunması

1. Ezanın Farsça Okunduğuna Dair Rivayet

Hicrî 90'lı yıllarda Çin sınırlarına yakın bölgeler olan Buhara ve civarını fetheden Kuteybe b. Müslim'in (v. 96/715), ahalinin namaz kılmaları için Buhara'da hicri 94/712 tarihinde bir cami yaptırdığı nakledilmektedir. Ebubekir Nerşehî'nin (v. 348/959) naklettiğine göre Buhara halkı, Arapça bilmediği için namazlarını bu camide Arapça ile değil, kadim Farsça ile kılıyorlardı.⁹⁵ Nerşehî'den bu bilgileri nakleden Tahir Balcıoğlu (v. 1952), bu dönemde ezanın da Buhârâ'da Farsça olarak okunduğunu söylemektedir.⁹⁶ Fakat biz Nerşehî'nin kitabı *Târîhu Buhârâ*'da böyle bir bilgiye rastlamadık. O yüzden bunu itiyatla karşılıyoruz. Bundan başka ezanın Farsça okunduğuna dair bir bilgiye rastlamadık.

2. Ezanın Berberice Okunduğuna Dair Rivayet

Türkiye'de Cumhuriyetin başlarında anadilde ibadet konusunda meydana gelen gelişmeleri işleyen ünlü şair ve mütefekkir Muhammed İkbâl (v. 1946), bu yönde bir girişimin Endülüs'te de vaki olduğunu söylemektedir: İkbâl'in verdiği bilgiye göre Endülüs'te Muvahhidin devletini kuran ve aslen Berberî olan Muhammed İbn Tümert (v. 524/1129), okuma yazma bilmeyen Berberîlerin hatırı için Kur'an-ı Kerim'i Berberî diline tercüme ettirmiş ve ezanın da Berberî dilinde okunmasını emretmiştir.⁹⁷ Fakat İkbâl bu bilgiyi nereden aldığına dair herhangi bir kaynak zikretmemektedir. Ayrıca bu ezanın ne kadar zaman Berberice okunduğu, nail okunduğu, hangi lafızlarla çevrildiği gibi bilgiler de vermemektedir. Muvahhidin Devletinin (514-668/1121-1269) tarihinden ve bu devleti kuran İbn Tümert'in hayatından bahseden eserlere baktığımız ve üzerinde inceleme yaptığımız, bu araştırmalarda onun ıslahatçı kişiliği hakkında çok bilgiye rastladığımız halde İkbâl'in verdiği bu bilgileri teyit edecek bir malumata rastlamadık.

⁹⁵ Bkz. Ebubekir Muhammed b. Ca'fer en-Nerşehî, *Târîhu Buhârâ*, (İlavelerle Arapçaya çeviren: Emin Abdulmecid Bedevî – Nasrullah Mubeşşir et-Tirâz), *Dâru'l-Maârif* (Mısır), tarih yok, 74. Ayrıca Bkz. Arminius Vambery, *Târîhu Buhârâ Munzu Akdami'l-Usûr Hattâ'l-Asri'l-Hâdir*, (Çev. Ahmed Muhammed es-Sârâtî, Takdim: Yahyâ el-Hasâb), *Câmiatu'l-Kâhire*, tarih yok, 67-68; K.V. Zettersteen – İbrahim Kafesoğlu, Kuteybe, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1977, VI/1051-1053; Muhammed Ahmed Muhammed, *Buhârâ fi Sadri'l-İslâm*, el-Kâhire, 1312/1992, 88-89, 97.

⁹⁶ Bkz. Tahir Harimi Balcıoğlu, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940, 118. Ayrıca bkz. Besim Atalay, *Türk Dili ile İbadet*, İstanbul, tarih yok, 84-85.

⁹⁷ Muhammed İkbâl, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, (Terc. N. A. Asrar), Bir yay. İstanbul 1984, 218.

3. Ezanın Türkçe Okunması

Ezanın Farsça veya Berberi dilinde okunduğuna dair rivayetleri teyit eden herhangi bir bilgiye rastlamadığımız için bu dillerde ezanın okunup okunmadığını kesin olarak bilmiyoruz. Ancak ezanın Türkçe okunduğuna dair çok bilgi ve belgeye sahibiz; o yüzden rahatlıkla diyebiliyoruz ki, ezan Türkçe olarak okunmuştur; hem de 18 yıl. Üstelik o dönemde okunup kayıt altına alınmış ezanları bugün sesli olarak dinlemek mümkündür.⁹⁸ Burada ezanın Türkçe okunması yönünde meydana gelen gelişmeleri ve ezanın Türkiye’deki serüvenini anlatacağız. Ancak bundan önce işaret etmeliyiz ki, Türkler İslam’a girdikten sonraki dönemlerde İslam’ın en belirgin şiarı olan ezanın güzel bir şekilde okunmasına büyük özen göstermişlerdir. Bunun için büyük ve yüksek minareler inşa etmişler; buralarda ezan okuyacak olan müezzinlerin güzel sesli, musiki konusunda geniş bilgiye sahip, makamları ve nağmeleri bilen biri olmasına dikkat etmişlerdir. Bunun için özel müessesler kurmuşlar, buralarda müezzin olacak kimseleri ciddi bir eğitime tabi tutmuşlar; ezan okuyacak kimseleri özenle seçmişler, her vaktin ezanının farklı bir makamda okunmasına itina göstermişler.⁹⁹ Bu sayede ezan, yüzyıllarca Türk semalarında güzel sesli müezzinlerin sesinden yankılanmıştır. Ancak daha sonraları başlayacak olan milliyetçilik hareketlerinin sonunda ezan, başka hiçbir ülkede yaşamadığı bir serüveni Türkiye’de yaşayacaktır.

a. Osmanlının Son Dönemindeki Gelişmeler

Osmanlı Devleti’nin son dönemlerine doğru, bilhassa 1870’li yıllardan sonra ibadetlerin Türkçeleştirilmesi yönünde bazı fikirlerin ileri sürüldüğü görülmektedir. Bu dönemler, Batı’da Rönesans ve reform hareketlerinin tamamen yerleştiği dönemlerdir. Başka bir ifadeyle Batı bu yıllarda pek çok alanda olduğu gibi din konusunda da oldukça radikal değişikliklere gitmiş; bu arada Kitab-ı Mukaddes tercüme edilmiş ve bazı Avrupa ülkelerinde, bilhassa Katoliklerin dışındaki Hıristiyanlar ibadetlerde Latince yerine mahalli diller kullanmışlardır. Ayrıca milliyetçilik, tüm Batı’da olduğu gibi Osmanlı devletinde de yükselen değer olmuş; ümmetçilik anlayışı ise değerini yitirmeye başlamıştır. İşte bu gelişmeleri göz önünde bulunduran bazı milliyetçi Türk düşünürler, Batılıların ibadetlerini kendi ana dillerinde yapmaları gibi Türklerin de ibadetlerini ana dilleri olan Türkçe ile yapmalarının gerektiği yönünde düşünceler beyan etmişlerdir.¹⁰⁰ Ancak bu görüşler, Sultan ve Şeyhülis-

⁹⁸ Türkçe ezanı dinlemek için bkz. <http://www.youtube.com/watch?v=oW7-Gs0dL0w> (15.01.2015).

⁹⁹ Bkz. Sa’d Abdulmecid, el-Ezân fi Türkiyâ. Medâris ve Mekâmât”, URL: <http://www.wislaonline.net/Arabic/arts/2003/06/article04.shtml> (17/06/2003); Uğur Alkan, “Geçmişten Günümüze Türklere Ezan Müsikisi”, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı:37 yıl: 2014/2, 102-104; Uğur Alkan, Osmanlı Başkentlerinde Günümüz Ezan ve Salat u Selam Musikisi Uygulamalarının Değerlendirilmesi, (Yüksek Lisans tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2013, 8-9, 26-30.

¹⁰⁰ Geniş bilgi için bkz. Mustafa Zengin, İbadet Dilini Türkçeleştirme Çabası Olarak Türkçe Ezan Örneği, (Yüksek Lisans tezi), Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adıyaman 2015, 2-10; Eve Mcpherson, “Political History and Embodied Identity Discours in teh Turkish Call to Prayer”, Music and Politics, 5, Number 1 (Winter 2011), 2-3.

lam tarafından tasvip görmediği için yüksek sesle dile getirilememiştir. Nitekim bir heyet-ı ilmiye tarafından hazırlanıp, İzmirli İsmail Hakkı (v. 1946) tarafından tetkik ve tashih edildikten sonra basıldığı belirtilen bir Türkçe Kur'an tercümesinin mukaddimesinde buna temas edilmiştir.¹⁰¹ Üstelik o dönemde yaşayan insanlar da henüz böyle bir fikre hazır değillerdi.¹⁰² Ancak bu suskunluk çok uzun sürmedi. Kısa bir süre sonra Türkçe ile ibadetlerin ifası yönündeki arzu, yazılı bir şekilde dile getirilmeye ve savunulmaya başlandı. Ne var ki bu bağlamda daha çok Kur'an'ın Türkçeye çevrilmesi ve namazın anadilde kılınması üzerinde duruluyordu.¹⁰³ Her ne kadar bu dönemin ünlü mütefekkirlerinden biri olan Ali Süavi'nin (v. 1878) ezanın, hutbelerin ve namaz surelerinin Türkçeleştirilmesini talep ettiği nakledilmişse de¹⁰⁴ ezan hususu pek fazla gündeme getirilmiyordu. Ezanın Türkçe olması yönündeki düşünce etkili bir şekilde, o günkü milliyetçilerin ileri gelenlerinden olan ünlü mütefekkir Ziya Gökalp (v. 1924)¹⁰⁵ tarafından gündeme getirilmiştir. Mustafa Kemal Atatürk üzerinde de fikren çok etkisi Gökalp, *Vatan* adını verdiği şiirinde, ezan da dâhil her alanda Türkçe'nin kullanıldığı bir ülke hayal etmiş ve Türklerin vatanının bu ülke olduğunu şu dizelerle dile getirmiştir:

Bir ülke ki, caminde *Türkçe ezan* okunur,

Köylü anlar manasını *namazdaki duanın*;

Bir ülke ki, mektebinde *Türkçe Kur'an* okunur,

Küçük, büyük herkes bilir buyruğunu Hüda'nın;

Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın.¹⁰⁶

Başka eserlerinde de Türkçe'nin ibadetlerde kullanılmasının gereğine işaret eden¹⁰⁷ Ziya Gökalp, bu şiiriyle açık bir şekilde, diğer ibadetler yanında ezanın da Türkçe okunması gerektiğini dile getirmiştir. Gökalp'ın ezan da dâhil ibadetlerin Türkçe yapılmasıyla ilgili hayalinin gerçekleşmesine yönelik mesajı, o dönemde yaşayan bazı kimseler gibi Mustafa Kemal Atatürk tarafından da anlaşılmış; ancak henüz gerekli şartlar oluşmadığı için hemen pratiğe dönüştürülmemiştir. Esasen henüz

¹⁰¹ Bk. İbrahim Hilmi, "mukaddime", Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercümesi, (Osmanlıca) Marifet Matbaası, İstanbul 1344/1926, 3. Ayrıca bk. Oman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, V/1923.

¹⁰² Bkz. Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, V/1923.

¹⁰³ Geniş bilgi için bkz. Hidayet Aydar, "Türklerde Anadilde İbadet Meselesi -Başlangıçtan Cumhuriyet Dönemine Kadar-", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, yıl 2006, sayı 14, 59-64.

¹⁰⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi (Islahat Fermanı Devri 1861-1876)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, VII/215; Seçil Akgün, "Türkçe Ezan", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 13 Sayı: 24, 1980 106.

¹⁰⁵ Bkz. Gotthard Jaeschke, *Yeni Türkiye'de İslamlik*, (Çev. H.Örs), Ankara 1972, 422-423; el-Emir Şekib Arslân, Lothrop Stoddard'ın, *Hâdiru'l-Âlemi'l-İslâmî*, (Arapçaya çeviren: Haccâc Nuvayhid, ilaveler: el-Emir eş-Şekib Arslân), adlı eserine yaptığı ilaveler, Mektebetu ve Matbaatu İsa Elbâni el-Halebi ve Şurakâhu, el-Kâhire 1353, I/211.

¹⁰⁶ Ziya Gökalp, *Yeni Hayat*, İstanbul 1976, 11.

¹⁰⁷ Bk. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Türk Kültür Yay., İstanbul ts., 160-161.

Osmanlı Devleti varlığını sürdürmektedir. Mustafa Kemal, bu fikri ileride değerlendirmek üzere kafasının bir köşesine koymuş olmalıdır. Nitekim ileride temas edeceğimiz gibi, zamanı gelince ve şartlar müsait olunca Atatürk, Ziya Gökalp'ın bu hayalini gerçekleştirecektir.

b. Cumhuriyet Dönemindeki Gelişmeler

Bilindiği gibi Mustafa Kemal 29 Ekim 1923 yılında Türkiye Cumhuriyetini ilan etmiştir. Atatürk, Cumhuriyeti ilan etmeden başladığı yenilik hareketlerini, Cumhuriyetin ilanından sonra da sürdürmüştür. Bu bağlamda Türk dilinin önemine yönelik de bazı girişimler olmuştur. Nitekim Mustafa Kemal, Cumhuriyetin ilanından önce 7 Şubat 1923 tarihinde Çarşamba günü Balıkesir'deki Zağanos Paşa Camii'nde daha sonra "Balıkesir Hutbesi" diye meşhur olan bir konuşma yapmıştır. Onun burada tamamen Türkçe ibareler kullanması ve bu konuda Türkçe'nin önplana çıkarılmasına yönelik düşünceler serdetmesi,¹⁰⁸ bazı kişilerin, ibadetlerin Türkçe olarak yapılması konusunu yeniden gündeme getirmelerine sebep olmuş ve bu yönde girişimde bulunmalarının önünü açmıştır. Esasen bu dönemlerde bizatihi Meclis, halkın dinî mevzuları daha doğru bir şekilde anlamalarını sağlamak için dinî eserlerin Türkçeye çevrilmesine yönelik girişimlerde bulunmuştur. Bu maksatla, *Kur'an-ı Kerim*'in ve *Sahih-i Buhari*'nin ehil kişilerce Türkçeye aktararak şerh ve tefsir edilmesi kararlaştırılmıştır. Meclis, *Kur'an-ı Kerim*'i Türkçeye çevirmek için, o dönemin en ehliyetli kişilerinden biri olan Mehmet Akif Ersoy'u (v. 1936); *Kur'an*'ın tefsiri için yine alanının en önemli isimlerinden biri olan Muhammed Hamdi Yazır'ı (v. 1942) ve *Sahih-i Buhari*'nin tercüme ve şerhi için de yine en muteber isimlerden biri olan Ahmed Naim Efendi'yi (v. 1934) seçmiştir. O dönemin en mühim simaları olan bu zatlar, Meclisin kendilerine tevdi ettiği bu görevi samimiyetle yerine getirmeye çalışırken, İstanbul'daki Göztepe Camii'ndeki bir hâdise, büyük yankılar uyandırmış ve gündemi hayli meşgul etmiştir. Sözü geçen caminin imamı aynı zamanda müderris olan¹⁰⁹ Cemaleddin Efendi (v. 1964), 19 Mart 1926 tarihinde, o yılın Ramazan ayının ilk Cuma gününde, Cuma hutbesini tüm ayet ve dualarıyla Türkçe okumuş; arkasından Cuma namazını da tüm sure, dua, tesbih ve tekbirleriyle Türkçe kırdırmıştır; selâmı bile Türkçe vermiştir. Hoca Efendi, ilk rekâta *Fatiha* ve *Asr*, ikinci rekâta ise *Fatiha* ve *İhlas* surelerinin Türkçelerini okumuştur. Böylece ilk kez hutbe ve namaz tamamiyle Türkçe icra edilmiş

¹⁰⁸ Bkz. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, (Der. Nimet Arsan – Nimet Unnan) Türk İnkılap Tarihi Enst., Ankara 1959 II/94-96; Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, V/1943-1945; Akgün, "Türkçe Ezan", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 107-108.

¹⁰⁹ Süleyman Ateş, *Yeniden İslama I*, Kur'an Okulu Yay., İstanbul 1997, 285; Düccane Cündioğlu, *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, Kitabevi, İstanbul 1998, 58, dipnot 1; ay. mü., *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet I*, Kitabevi, İstanbul 1999, 55. Cündioğlu burada, Cemalettin Efendi'nin, Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'ne kaydolduğunu, imtihanları vererek "dersiam" olduğunu ve Ayasofya Camiinde uzun süre muhtelif dini dersler verdiğini belirtmektedir.

oluyordu.¹¹⁰ Ancak ezanla ilgili bu dönemde herhangi bir gelişme olmamıştır. Ne var ki bu olay üzerine meydana gelen tartışmalarda ezan da dâhil ibadetlerin Türkçe olarak yapılması zarureti üzerinde ısrarla durulmuştur.

Mustafa Kemal Atatürk, Cumhuriyetin ilanından sonra, yukarıda da belirtildiği gibi yeni devletin felsefesi doğrultusunda bazı inkılaplar yapmıştır. Bu cümleden olarak hilafeti kaldırmış; eğitim kurumlarını birleştirerek tek çatı altında toplamış (*tevhid-ı tedrisat*); dilde Türkçeleştirmeye gitmiş; Arap harflerini terkederek Latin alfabesini istimal etmiş; hukuk sisteminde, kılık kıyafet alanında, ticaret ve iktisat sahasında ve daha başka konularda pek çok değişiklik ve yenilik yapmıştır.

Bunların bir devamı ve inkılapların son halkası olarak din alanında da reform düşünülmüştür. Bundan dolayı olacak ki ibadetlerin Türkçe olarak yapılması meselesi kızıştırılmış ve ülkenin bir numaralı sorunu haline getirilmiştir. Zaman zaman çetli mahfillerde Kur'an'ın Türkçe'ye çevrilmesi ve ibadetlerin Türkçe olarak yapılması hususu münakaşa edilmiştir.¹¹¹ Bizzat Mustafa Kemal Atatürk de konuyla yakından ilgilenmiştir.¹¹² Mevzuyla ilgili tartışmalar gittikçe büyümüş; o arada Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi hocalarına mal edilen ve dinde reformu istihdaf eden bir rapor basına yansımıştır.¹¹³ Fakülte hocalarından İsmayil Hakkı Baltacıoğlu'nun hazırladığı belirtilen raporda, dinin de diğer toplumsal kurumlar gibi, içtimâî hayatın gereklerini karşılması ve bilimsel esaslar üzerinde yeniden düzenlenmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu amacın sağlanması için raporda “ibadet şekli”, ibadet dili”, “ibadetin niteliği” ve “ibadetin düşünce yanı” başlıkları altında bazı tavsiyeler yapılmıştır: Bilhassa ibadetin dili başlığı altında, ezan da dâhil bütün dua ve hutbelerin Arapça değil, ulusal dilde olması gerektiği belirtilmiştir.¹¹⁴ Raporda tavsiye edilen hususlardan sadece ibadetin dili üzerinde durulmuş, diğerleri baştan itibaren iltifat görmemiştir.¹¹⁵

¹¹⁰ Geniş bilgi için bkz. Hidayet Aydar, “Türklerde Anadilde İbadet Meselesi -Cumhuriyet Dönemi-”, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, yıl 2007, sayı 15, 72-105.

¹¹¹ Bkz. Cündioğlu, Türkçe Kur'an, 43-49, 68-72.

¹¹² Bkz. Cündioğlu, Türkçe Kur'an, 73-80.

¹¹³ Bkz. Vakıf Gazetesi, 20 Haziran 1928; “Dini İnkılap ve İslahat Hakkında”, İslam – Türk Ansiklopedisi Mecmuası, yıl 1947, II/73; Sebilürreşad, XI; sayı 267, sayfa 258-259; Ergin, Türk Maarif Tarihi, V/1935-1936, 1964; Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara 1993, 410; Jaeschke, Yeni Türkiye'de İslamlık, 40-42; Seyyid Abdullatif, Kur'an'ın Zihni İnşası, (Çev. M. Kürşat Atalav), İstanbul 1995, 128 (Dönemin Amerika Dış Görevler Komiserliği Bürosu Yayınlar Bölümü İstanbul Başkanı John Kingsley Birge'nin Modern Dünya'da İslam adlı kitabının Modern Türkiye'de Din, s. 44'ten naklen); Cündioğlu, Türkçe Kur'an, 60-61; Cündioğlu, Türkçe İbadet, 80-84; İsmail Kara, Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi, Kitabevi 3. baskı, İstanbul 1997, II/67670-672; Hulki Cevizoğlu, Türkçe İbadet, İstanbul: Beyza yay., 1998, 208.

¹¹⁴ Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara 1993, 410; Jaeschke, Yeni Türkiye'de İslamlık, 40-42; Sebilürreşad, XI; sayı 267, sayfa 258-259; Seyyid Abdullatif, Kur'an'ın Zihni İnşası, 128; Cündioğlu, Türkçe Kur'an, 60-61; Hidayet Aydar, “Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi ve Türk Kültür Hayatına Katkıları”, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 13, yıl 2006, 35-42; Akgün, “Türkçe Ezan”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 109.

¹¹⁵ Lewis, 411; Cevizoğlu, Türkçe İbadet, 208 (Başak Ocak Geç, Türkiye Cumhuriyeti'nin Laikleşme Sürecinde Dinde Ulusal Dil Sorunu, Dokuz Eylül Üniv. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enst. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1994'ten naklen).

Özellikle 1931-1932’li yıllarda ezanın Türkçe okunmasına yönelik çalışmalar, Mustafa Kemal’in denetiminde yapılmaya başlanmıştır.¹¹⁶ Esasen Atatürk de ibadetlerin anadilde olmasından yanaydı.¹¹⁷ Nitekim bizzat kendisi tarafından yazılmış olan elyazlarında ibadetlerin anadilde yapılmamasından şikâyet ediyor ve kişinin Allah’a kendi milli lisaniyla değil, Arapça ile ibadet ve münacatta bulunmasının anlamsızlığına değiniyordu.¹¹⁸ Mustafa Kemal, İstiklal Mücadelesine başladığı dönemlerde bir gün kendisine gelen ve, “Paşam!... Bizim Hoca milletvekilleri halka devamızın dinî dayanaklarını ispat için Arapça dua okuyacaklar. Halk bir şey anlamayacak. Acaba bu duaların Türkçe’sini hazırlayıp vermemiz daha doğru olmaz mı?” diyen Maarif Vekili Hamdullah Suphi Tanrıöver’e (v. 1966) şöyle diyordu: “Sen tasalanma Hamdullah... Onlar Arapça okusalar da Türkçe düşünürler... Bekle! Mevzuu temelinden halledeceğimiz günler gelecek...”¹¹⁹

İşte artık o gün gelmiştir ve Mustafa Kemal, 1932 yılının Ramazan ayında daha önce Ali Siavi ile Ziya Gökalp’ın dile getirdikleri Türkçe ibadet uygulamasını bizzat kendisi bir takım düzenlemeler yaparak başlatmıştır.¹²⁰ Atatürk’ün bu konuda öncelikle şunları gerçekleştirmek istediği belirtilir: a – Tekbir, ezan, kamet ve salanın Türkçeleştirilmesi; b – Hutbenin Türkçeleştirilmesi ve c – Namazın Türkçe Kur’an’la kıldırılması.¹²¹ Atatürk bu amaçla “münevverler” dediği bazı hocaları seçip, Dolmabahçe’ye çağırması, Hasan Cemil’in başkanlığında toplanan hocalara tekbir, ezan, kamet vs. yi Türkçe’ye çevirmelerini söylemiştir.¹²² Toplantıya katılıp bu işte doğrudan görev alan o günkü meşhur hocalar şunlardır: Hafız Ali Rıza

¹¹⁶ Bkz. Cündioğlu, Türkçe Kur’an, 80-97.

¹¹⁷ Cemal Şener, Anadilde İbadet Türkçe İbadet, Ant yay., İstanbul 1998, 81-87; Jaeschke, Yeni Türkiye’de İslamlık, 48; Cündioğlu, Türkçe İbadet, 47-54; Ali Dikici, “İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler”, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, Yıl: 5/2006, Sayı: 10, 79. Ayrıca bkz. <http://ataturkilekileri.istanbul.edu.tr/wp-content/uploads/2013/03/yda-10-dikici.pdf> (17.01.2014), 79.

¹¹⁸ Afet İnan, Medeni Bilgiler ve M.Kemal Atatürk’ün El Yazıları, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1982, 365; Ayrıca Bkz. Cündioğlu, Türkçe Kur’an, 188-191.

¹¹⁹ Cemal Kutay, Anadilde İbadet, İstanbul 1998, I/255; Yaşar Nuri Öztürk, Anadilde İbadet Meselesi, 4. baskı, Yeni Boyut, İstanbul 2002, 74.

¹²⁰ 1880’li yıllarda Osmanlılar döneminde Türkçe ezan okunduğuna dair bir bilgi verilmiştir. Macar Halk Edebiyatı araştırmacısı Ignaz Kunoş (v. 1945), 1885 yılında İstanbul’a yaptığı bir seyahat esnasında Türkçe ezan okunduğuna şahit olduğunu ileri sürmüştür. 1926 yılında İstanbul Darulfünun’da verdiği bir konferansta Şehzadebaşında akşam vakti minacereye çıkmış müezzinlerin kible tarafına döndüklerini, elleriyle yüzlerini örtterek “yoktur tapacak, Çalap’tır ancak” diyerek ince ince ezan okuduklarını duyduğunu söylemiştir. (Sinan Meydan, Atatürk ile Allah Arasında, İstanbul, 2014, 719. Ayrıca bkz. Zengin, İbadet Dilini Türkçeleştirme Çabası Olarak Türkçe Ezan Örneği, 11.Kunoş’un duyduğunu söylediği bu sözlerin ezanın Türkçesi olması çok uzak bir ihtimaldir. Zira o dönemlerde böyle bir şey yaşansaydı başka kaynaklarda da zikri gerekirdi. Üstelik başta o zamanlar ezan da dahil ibadetlerin Türkçeleştirilmesini savunan Ali Süavi’nin yazılar yayınladığı Ulûm gazetesi olmak üzere muhtelif kaynaklar bunu haber yapar, yayınlarlardı. Oysa başka bir yerde bu bilgiye tesadüf edilmemiştir. Buna göre bunun bir yanlış anlaşılma veya birinin ezan niyetiyle değil belki kaside niyetiyle okumuş olduğu bir dinî neşide olduğu söylenebilir. (Ayrıca bkz. Zengin, İbadet Dilini Türkçeleştirme Çabası Olarak Türkçe Ezan Örneği, 11).

¹²¹ Ergin, Türk Maarif Tarihi, V/1939.

¹²² Bkz. Falih Rıfkı Atay, “Bay Hikmet Bayur’a Cevap”, Ulus Gazetesi, 8 Şubat 1949; Hasan Cemil Çambel, “Türkçe Ezan ve Tekbir’e Dair”, Ulus Gazetesi, (9 Şubat 1949), s.2; ay. mü., Makaleler-Hatıralar, Ankara 1964, 36-37; Hafız Yaşar Okur, Atatürk’le Onbeş Yıl : Dini Hatıralar, Sabah Yay. İstanbul 1962, 12-15.

(Sağman) (v. 1965), Hafız Sadettin (Kaynak) (v. 1961), Hafız Burhan (Sesılmaz) (v. 1943), Hafız Fahri, Hafız Nuri, Hafız Yaşar (Okur) (v. 1966), Hafız Zeki, Beşiktaşlı Rıza ve Hafız Kemal (Süleymaniye Camii müezzini).¹²³

c. Türkçe Ezanın Sözcükleri

Dolmabahçede toplanan bu aydın hocalar ezanı Türkçeye çevirmeye başlarlar. Daha ilk cümle olan “Allâhu Ekber”in nasıl tercüme edileceği konusunda komisyonda görüş ayrılığı çıkmıştır. Tüm üyeler “Allah büyüktür” diye çevirelim derken, Ali Rıza (Sağman), bunun yerine “Tanrı uludur”u önermiş ve bunda ısrar etmiştir. Her iki tercüme de Atatürk’e sunulmuş, o da Ali Rıza’nın önerdiği “Tanrı uludur”u uygun görüp tercih etmiştir.¹²⁴ “Hayye ale’l-felah” da önce “Haydi kurtuluş!” diye tercüme edilmiş, ancak “kurtuluş” kelimesinin bir semtin adı olduğu ve oraya davet anlamına gelebileceği için, onun yerine “Haydi felaha!” denmesi daha uygun görülmüştür.¹²⁵ Böylece ezan tamamiyle şu şekilde Türkçeye çevrilmiş oldu: “Tanrı uludur (4 kere); Şüphesiz bilirim bildiririm Tanrı’dan başka yoktur tapacak (2 kere); Şüphesiz bilirim bildiririm Tanrı’nın elçisidir Muhammed (2 kere); Haydi namaza (2 kere); Haydi felaha (2 kere); Namaz uykudan hayırlıdır (2 kere, sadece sabah namazında); Tanrı uludur (2 kere); Tanrı’dan başka yoktur tapacak (1 kere).”¹²⁶

Atatürk döneminde Türkçe ezanın nerelerde okunacağını gösteren bir gazete kupürü

¹²³ Daha fazla bilgi için bkz. Zengin, İbadet Dilini Türkçeleştirme Çabası Olarak Türkçe Ezan Örneği, 11-15; Başak Ocak Gez, “İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Aşamalarından Biri: Türkçe Ezan ve Uygulamaları”, Dokuz Eylül Üniversitesi Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, cilt II, sayı 6-7 (1996-1997), 158-162.

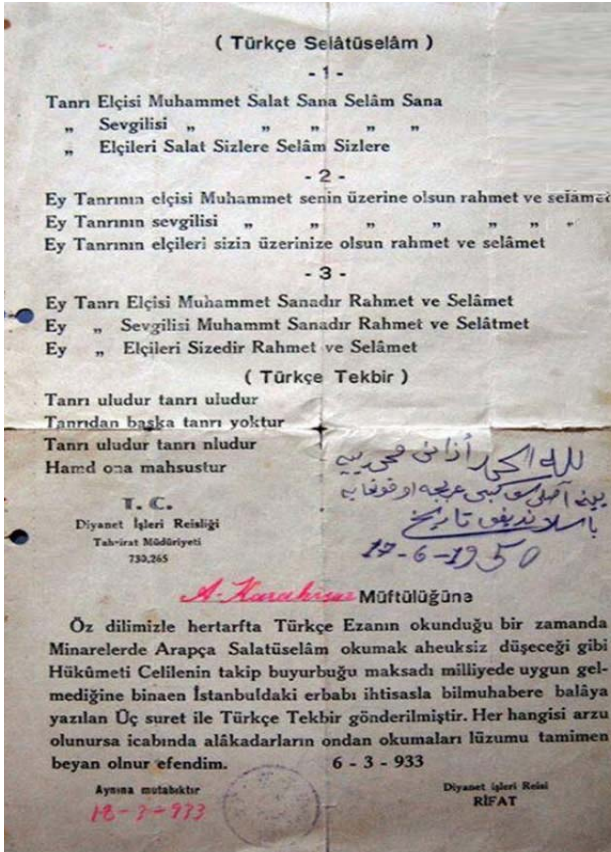
¹²⁴ Ergin, Türk Maarif Tarihi, V/1940-1942.

¹²⁵ Halis Ayhan – Mustafa Uzun, “Ezan, Ezanın Türkçeleştirilmesi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1995, XII/39.

¹²⁶ Ayhan – Uzun, “Ezan, Ezanın Türkçeleştirilmesi”, XII/39; Abdullah Manaz, Atatürk Reformları ve İslam, İzmir 1995, 211; Şener, Anadilde İbadet Türkçe İbadet, 86.

d. İlk Türkçe Ezan

Ezanın sözlerinin Türkçe olarak elirlenmesinden sonra bestesi için de konservatuar üyesi İhsan Bey görevlendirilmişti. Bestenin tamamlanmasından sonra Atatürk, görevli hocalara hangi camilerde görev yapacaklarına dair talimat vermiştir. Buna dair haberler o günkü basında yer almıştır. Bu talimat gereği ilk Türkçe ezan, 3 Şubat 1932 gününe rastlayan Kadir gecesinde Ayasofya camisinin minarelerinden okunmuştur. Bu arada seçilmiş olan imamlar, camilerde toplanan cemaate yüksek sesle ve makamlı olarak Kur'an'ın Türkçe mealini okumuş ve Türkçe tekbir getirmişlerdir. Bütün bunlar radyodan da naklen yayınlanmıştır. Böylece artık Türkiye'de resmen ve bizzat Atatürk'ün düzenlemesi ile Kur'an'ı ve ezanı Türkçe olarak okuma, ibadetleri ve diğer dini merasimleri Türk diliyle icra etme dönemi başlamıştır.¹²⁷

Türkçe salatü selam ve Diyanet İşleri Başkanlığının salatın Türkçe okunacağı yönündeki tamimi

¹²⁷ Geniş bilgi için Bkz. Ergin, Türk Maarif Tarihi, V/1924-1958; Ali Rıza Sağman, "Atatürk'le Hatıralar", Millet Mecmuası, V, sayı 10, (Mart 1948), 3; Hasan Hüseyin Ceylan, Cumhuriyet Döneminde Din Devlet İlişkileri, Ankara ts. II/361-369; Abdurrahman Dilipak, Bir Başka Açından Kemalizm, İstanbul 1988, 161-162, 206; Cündioğlu, Türkçe Kur'an, 88-89.

Ardından Diyanet İşleri Başkanlığı da bu yönde talimatlar vermiş, ayrıca salanın Türkçesini hazırlayarak 6 Mart 1933 tarih ve 730/265 sayılı bir yazı ile ilgililere göndermiş ve ezan gibi artık salanın da Türkçe verilmesini emretmiştir.¹²⁸ Mustafa Armağan'ın tespit edip paylaştığı¹²⁹ ve yukarıda verdiğimiz konuyla ilgili bir belgede de bu durum dile getirilmektedir.

Diyanetin emrinden sonra Türkiye'deki tüm şehir, kasaba ve köy camilerinde ezan Türkçe olarak okunmaya başlanır. Bu emre uymayıp ezanı Arapça olarak okuyanlar sıkı takibe alınır. Ezanın Türkçe olarak okunmasını sağlamak üzere polis ve jandarma birliklerine görev verilir. Birçok caminin kapısında jandarma beklemeye başlar ve Türkçe ezanlar jandarmanın dipçığı altında okunur.¹³⁰ Buna rağmen yine de birçok yerde bu emre uymayanlar çıkar. Kimi yerde cezaî bir müeyyide olmasın diye Arapça ezan din görevlilerinin dışındaki kişilere veya meczup denen kişilere yahut çocuklara okutulur.¹³¹ İsmet Özel bu dönemi tasvir ettiği 1974 yılında yazdığı "Amentü" adlı şiirinde, "Tanrı uludur" şeklinde okunan ezan için,

"Ezan sesi duyulmuyor, Haç dikilmiş minbere,

Kâfir Yunan bayrak asmış camilere, her yere.

Öyle ise gel kardeşim hep verelim elele,

Patlatalım bombaları çanlar sussun her yerde.

Çanlar sustu ve fakat binlerce yılın yabancı bir ses değdi minarelere:

Tanrı uludur Tanrı uludur! Polistir babam Cumhuriyetin bir kuludur."¹³²

e. Türkçe Ezana Gösterilen Bazı Tepkiler

İbadetlerin Türkçeleştirilmesi hiç de kolay bir iş olmamıştır. Her ne kadar başta İstanbul'daki belli bazı camilerde toplatılmış olan bazı gurupların ezanın ve diğer ibadetlerin Türkçe olarak ifa edilmesini coşkuyla karşıladıkları belirtiliyorsa¹³³ da aslında halkın çok büyük kısmı daha başlamadan bu işe tepki göstermiş, sert bir şekilde karşı çıkmıştır.¹³⁴ Yukarıda sözünü ettiğimiz pasif tepkiler yanında bazen

¹²⁸ Ergin, Türk Maarif Tarihi, V/1942-1958; Ayhan – Uzun, "Ezan, Ezanın Türkçeleştirilmesi", XII/39. Manaz, Atatürk Reformları ve İslam, 211; Sağman, "Atatürk'le Hatıralar", 3; Ceylan, Cumhuriyet Döneminde Din Devlet İlişkileri, II/361-369; Dilipak, Bir Başka Açıdan Kemalizm, 161-162, 206; Cündioğlu, Türkçe Kur'an, 88-89.

¹²⁹ "Türkçe Ezanla İlgili Utanılacak Şok Belge", <http://www.rasulehasret.com/turkiye-den-haberler/50215-turkce-ezanla-iligili-utanilacak-sok-belge.html> (16.01.2015).

¹³⁰ Süleyman Ateş, "Sorular ve Cevaplar", Kur'an Mesajı, I, sayı 4 (Şubat 1998), 18.

¹³¹ Bkz. Ayhan – Uzun, "Ezan, Ezanın Türkçeleştirilmesi", XII/39-40.

¹³² İsmet Özel, "Amentü", <http://www.antoloji.com/amentu-siiri/> (16.01.2015). Ayrıca bkz. Mustafa Uzun, "Ezan", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1995, XII/43.

¹³³ Dikici, "İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler", 80-84.

¹³⁴ Bkz. Dikici, "İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler", 84; Umut Azak, Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State, London, 2010, 58-60; Bünyamin Kocaoğlu, "Atatürk Dönemi Laiklik Uygulamalarına Yönelik Bazı Toplumsal Tepkiler", Turkish Studies

büyük kalabalıkların toplu halde tepki gösterdikleri de olmuştur. Tepkiler o kadar büyümüştür ki, zaman zaman ayaklanmalara, protestolara neden olmuş, hatta bizzat Mustafa Kemal olaya el atmak zorunda kalmıştır. Bunların en önemlilerinden biri Bursa'da meydana gelmiştir. 1 Şubat 1933 yılında Bursa'da bir kısım halk, camide okunan Türkçe ezana karşı çıkmıştır.¹³⁵ Valiliğe yürüyen halka karşı Vali, Tümen Kumandanından yardım istemiş, bunun üzerine haber İzmir'de bulunan Mustafa Kemal Atatürk'e ulaştırılmış, o da hemen Bursa'ya gelmiştir. Kısa sürede bastırılan Bursa isyanında suçlu görülenler yakalanmış, bunlardan ondokuz kişi ağır hapis ve sürgün cezasına çarptırılmıştır.¹³⁶ Ayrıca Bursa müftüsü ile savcı ve sulh hâkimine işten el çektirilmiştir.¹³⁷

Ezanın Türkçe okunması kararına uymayan görevliler, 1941 yılına kadar Türk Ceza Kanununun 526. maddesinin kapsamında mütala edilerek, “yetkili mercilerin kamu düzenini sağlamaya yönelik emrine aykırılık” suçunu işlemiş sayılıp cezalandırılmışlardır.¹³⁸ Bu yıldan sonra adı geçen maddeye “Arapça ezan ve kamet okuyanların üç aya kadar hapis veya on liradan ikiyüz liraya kadar para cezası ile cezalandırılması” fıkrası eklenmiştir.¹³⁹ Bu cezalar yanında emre uymayıp Arapça ezan okuyanlara dayak atıldığı, aylarca akıl hastahanelerine kapatıldıkları ve ağır bir şekilde cezalandırıldıkları yönünde bazı haberler o dönemin basınına haber olarak yansımış,¹⁴⁰ ayrıca Emniyet Genel Müdürlüğünün arşiv kayıtlarında da bunlara dair pek çok örnek yer almıştır.¹⁴¹

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 2/4 Fall 2007, 1302; Emin Özdemir, “Amerikan Belgelerine Göre Türkiye’de Demokrasili Yıllara Geçişte İnanç Hürriyetinde Yaşanan Gelişmeler (1946-1952)”, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi Tarihın Peşinde, Yıl: 2013, Sayı: 10, 73; Mustafa Armağan, “Amaç Camilere el Koymaktı”, <http://www.timas.com.tr/kurumsal/haberler/amac-camilere-el-koymakti.aspx> (16 .01.2015); Nurhan Acar Azkın, “Türkçe Ezan Uygulaması ve Tepkiler”, <http://www.cerkezkoym.com.tr/turkce-ezan-uygulaması-ve-tepkiler-makale,60.html> (18 Temmuz 2013).

¹³⁵ Ali Dikici, “Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, s 42, Kasım 2008, 161-192; Deniz Güner, 1930-1933 Yılları Arasında Türkiye’deki İrticai Faaliyetler ve Basındaki Yansımaları, (Yüksek Lisans tezi), Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir, 2006, 113-115; Nurhan Acar Azkın, “Türkçe Ezan Uygulaması ve Tepkiler”, <http://www.cerkezkoym.com.tr/turkce-ezan-uygulaması-ve-tepkiler-makale,60.html> (14 Temmuz 2016); Zengin, İbadet Dilini Türkçeleştirme Çabası Olarak Türkçe Ezan Örneği, 19-25.

¹³⁶ Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931), Ankara, 1981, 229, dipnot 37; Jaeschke, Yeni Türkiye’de İslamlık, 45; Manaz, Atatürk Reformları ve İslam, 210; Ceylan, Cumhuriyet Döneminde Din Devlet İlişkileri, II/415-420; Cündioğlu, Türkçe Kur’an, 103-107; Şener, Anadilde İbadet Türkçe İbadet, 88-91; Güner, 1930-1933 Yılları Arasında Türkiye’deki İrticai Faaliyetler ve Basındaki Yansımaları, 115-121.

¹³⁷ Dikici, “İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler”, 85-87; Ayhan – Uzun, “Ezan, Ezanın Türkçeleştirilmesi”, XII/40.

¹³⁸ “64 Sene Önce Arapça Ezan Okuyanlar Ağır Cezada Yargılandı”, <http://www.haksozhaber.net/64-sene-once-arapca-ezan-okuyanlar-agir-cezada-yargilandi-48831h.htm> (16.01.2015)

¹³⁹ Sebilurresad, IV, sayı 82/100; Ayhan – Uzun, “Ezan, Ezanın Türkçeleştirilmesi”, XII/40-41.

¹⁴⁰ Bkz. Ali Dikici, “Millî Şef Dönemi İç Güvenlik Anlayışı ve Türk Polisi”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, cilt XXVIII, sayı 80, Kasım 2011, 414-417; Ayhan – Uzun, “Ezan, Ezanın Türkçeleştirilmesi”, XII/41.

¹⁴¹ Dikici, “İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler”, 88-92.

T. O. DEVLET ARŞİVİ VE KÜTÜPHANESİ
Dahiliye Vekâleti CUMHURİYET ARŞİVİ 24.1.1936
Kuzul Kalem Müdürlüğü

C. H. P. Genel Sekreterliği
Tarih: 28 Kasım 1936
Sayı: 4084 Eki:

Sayın Recep Feker
C. H. P. Genel Sekreteri

Ek. 10.1.936 gdn ve 3/14 sayılı yazıya:
Kâşehir vilâyetinin Kaman nahiyesinde arapça tekbir alan müezzîn Yusuf oğlu Hüseyin hakkında yapılan incelemede bilmeyerek tekbiri Arapça okuduğu anlaşılmış ve Adliye'ye teslim edilmiş olduğu vilâyetin bildiriğinden anlaşılmıştır.
Saygılarımızla arz ederim.
Başvekalâte, Riyaseticumhar Umurî Kâtipliği-ne de sunulmuştur.

K.O. Dahiliye Vekâleti Vekili
C. Zeynep

III 29.1.1936
M. A.
Ezan Sarıgözü
Ö. H.

490	01			590	38	1
-----	----	--	--	-----	----	---

www.belgelerlegercektarih.wordpress.com

Arapça tekbir getirdiği/ ezan okuduğu için tutuklanan bir kişiye ait belge.¹⁴²

Tüm ülke çapında Kur'an'ın, ezanın ve ibadetlerin Türkçeleştirilmesi ile ilgili yasalar çıkarıldığı, bu yasalara uymanın zorunlu hale getirildiği ve uymayanların cezalandırılacağı belirtildiği halde¹⁴³ başarılı olunamamıştır. Bütün bu zorlamalara, ceza ve sindirme eylemlerine rağmen Türkiye'nin muhtelif yerlerinde ezan Arapça olarak okunmaya devam edilmiştir. Bilhassa 1941 yılından sonra Tıcaniye tarikatı mensupları ve bunların şeyhi M. Kemal Pilavoğlu (v. 1977), örgütlü bir şekilde Türkçe ezana karşı çıkmış ve Arapça ezan okumuşlardır. Özellikle 1946 yılından itibaren sistemli ve yoğun bir şekilde camilerde ve cami dışındaki muhtelif mekânlarda bu tarika-

¹⁴² "Ezanın Türkçe Okutulması", <http://gercektarih2.tr.gg/Ezan%26%23305%3Bn-Tue.rk%27e-Okutulmas%26%23305%3B.htm> (16.01.2015)

¹⁴³ Jaeschke, Yeni Türkiye'de İslamlık, 46; Manaz, Atatürk Reformları ve İslam, 211-212.

ta mensup kişiler Arapça ezan okumaya kalkışmışlardır.¹⁴⁴ Halkın bu kişileri “ezan delileri” diye isimlendirdiği kaydedilmektedir. Meczup diye nitelendirilen bu kişilerden biri 4 Şubat 1949 Cuma günü Türkiye Büyük Millet Meclisi dinleyici locasında Arapça ezan okumuştur.¹⁴⁵ Bir başkası Dolmabahçe stadında oynanan bir milli maçta Arapça ezan okumuştur. Ayrıca Beyoğlunda bir sinemada, Ankara valisinin huzurunda ve daha başka yerlerde de Arapça ezan okuma girişimleri olmuştur. Tabii bütün bunlar cezalandırılmış, bir kısmı da uzun süre akıl hastanelerinde tutulmuşlardır.¹⁴⁶

Bu dönemlerde uygulanan Türkçe ezan filmlere de konu olmuştur. 1991 yılında çevrilen, senaryosunu Ömer Lütfi Mete'nin (v. 2009) yazdığı, yönetmenliğini ise İsmail Güneş'in yaptığı “Çizme” adlı film bunlardan biridir.¹⁴⁷ Filmde Karadeniz bölgesinde bir kasabada halkın Arapça ezan yaşağına karşı gösterdikleri tepki ve direniş, yaşağı uygulamaya çalışan nahiye müdürüne karşı verdikleri mücadele anlatılmaktadır.

f. Yeniden Arapça Ezan

Uzun yıllar zorla okutulan Türkçe ezan nihayet, Demokrat Partinin 1950 yılında yapılan seçimi kazanmasıyla son bulmuştur. Bilindiği gibi 1950 yılı Türkiye’de ilk serbest ve müdahalesiz seçimlerin yapıldığı bir yıldır. Seçime giren partilerden biri de Adnan Menderes’in (idamı 1960) başında bulunduğu Demokrat Parti’dir. Demokrat Parti, halka yaptığı vaatler arasında, ezanın yeniden Arapça orijinal haline çevrilmesini bilhassa zikretmiştir. Seçimlerin sonunda, Demokrat Parti ve onun lideri Adnan Menderes, özellikle ezanın asli haline döndürülmesi yönündeki vaadinin de etkisiyle, Türk siyasal tarihinde benzeri görülmemiş bir başarı elde ederek, ezici bir çoğunlukla iktidara gelmiştir.¹⁴⁸ Demokrat Parti, va’dettiği gibi, ilk iş olarak ezanı ele almıştır. Tokat milletvekili Ahmet Gürkan (v. 1990), Kayseri milletvekili İsmail Berkok (v. 1954) ve arkadaşları ile bizzat hükümetin konuyla ilgili sundukları kanun teklifleri görüşülmüş ve gerekli yasal düzenlemeler yapılarak, iktidarın ilk ayında ezan Arapça aslına tebdil edilmiş; böylece 30 Ocak 1932’de Türkçeleştirilen ezan, nihayet 17 Haziran 1950 tarihinde, 18 yıllık bir fetret devrinden sonra yeniden Türk semalarında da aslı lafızlarıyla okunmaya başlanmıştır. Dönemin Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki (v. 1951) de 23 Haziran 1950 tarih ve 6715 sayılı bir tamim ile bütün müftülüklere ezanın Arapça aslı ile okunması emrini içeren bir yazı göndermiştir.¹⁴⁹

¹⁴⁴ Dikici, “İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler”, 92-93; Özdemir, “Amerikan Belgelerine Göre Türkiye’de Demokrasili Yıllara Geçişte İnanç Hürriyetinde Yaşanan Gelişmeler (1946-1952)”, 76.

¹⁴⁵ Bkz. Zengin, İbadet Dilini Türkçeleştirme Çabası Olarak Türkçe Ezan Örneği, 25-30.

¹⁴⁶ Ayhan – Uzun, “Ezan, Ezanın Türkçeleştirilmesi”, XII/41; Zengin, İbadet Dilini Türkçeleştirme Çabası Olarak Türkçe Ezan Örneği, 30-40.

¹⁴⁷ Bkz. Ayhan – Uzun, “Ezan, Ezanın Türkçeleştirilmesi”, XII/42.

¹⁴⁸ Bkz. Abdurrahman Dilipak, Menderes Dönemi, İstanbul 1990, 156.

¹⁴⁹ Ayhan – Uzun, “Ezan, Ezanın Türkçeleştirilmesi”, XII/41-42; Metin Ayışığı, “Ezanın Yeniden Arapça Okunması ve Basındaki Yankıları” (Bu çalışma “12-14 Mayıs 2011 tarihleri arasında Aydın Adnan Menderes Üniversitesi’nde

Meclisin Arapça ezan okunmasını kabul ettiğini gösteren bir gazete kupürü

Menderes'in bu girişimini eleştirip bundan dolayı büyük bir infial içinde olduğunu söyleyenler olmuştur.¹⁵⁰ Ancak halkın kahir ekseriyeti bundan büyük bir memnuniyet duymuştur.¹⁵¹ Ezanın yeniden Arapça orijinal haliyle okunduğu günü, buna şahit olan bir muharrir, bir dinî bayram gibi değerlendirmiş ve milletin, müthiş bir heyecan içinde, din hürriyetini getiren bu bayramı kutladığını belirtmiştir. Büyük şehirlerin minarelerinde çifte ezanların en seçme, en güzel sesli müezzinler tarafından okunduğunu anlatan müellif, ezanı dinlemek için camilerin, minarelerin etrafında toplanan cemaatlerin, ezan-ı Muhammedi'yi işitir işitmez, heyecanlarından yerleri öptüklerini, yerlere kapanıp Allah'a şükrettiklerini yazmıştır. "Göklere yükselen minarelerden 'Allahu Ekber' sesleri yükseldikçe, genç ihtiyar, kadın erkek herkes gözyaşları döküyor, memleketin her tarafında kurbanlar kesiliyor" diyen muharrir, bu ezanı, Hz. Peygamber'in Mekke'yi fethettiği gün okunan ezana teşbih etmiş ve "Hz. Peygamber, Mekke'yi fethedip de Ka'be-i Muazzama'yı putlardan temizlediği zaman, Müslümanlar ancak bu kadar heyecan içinde idiler" diyerek o gün Türklerin hissettiği heyecanı anlatmıştır.¹⁵²

Daha sonra da münakaşalar devam etmiştir. Bilhassa belli bazı kesimler gazete sütunlarında bu konuyu her vesileyle gündeme getirmişlerdir.¹⁵³ Bunların büyük bir kısmı ilmî hakikatlerden ziyade, siyasî gayelerle konuya temas etmişlerdir.

düzenlenen Türk Tarihinde Adnan Menderes Sempozyumu", nda sunulmuştur) <http://metinayisigi.com/wp-content/uploads/2016/04/ezan21.5.2011.pdf> (12.07.2016), 8-17.

¹⁵⁰ Dikici, "İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler", 96-97; Abdülhalim Yener, "Ezanın Aslına Çevrilmesi ve Basındaki Yankıları (5-18 Haziran 1950)", <http://www.kopruderjisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=436> (16.01.2015); Metin Ayışığı, "Ezanın Yeniden Arapça Okunması ve Basındaki Yankıları" (Bu çalışma "12-14 Mayıs 2011 tarihleri arasında Aydın Adnan Menderes Üniversitesi'nde düzenlenen Türk Tarihinde Adnan Menderes Sempozyumu"nda sunulmuştur) <http://metinayisigi.com/wp-content/uploads/2016/04/ezan21.5.2011.pdf> (12.07.2016), 18-20; Zengin, İbadet Dilini Türkçeleştirme Çabası Olarak Türkçe Ezan Örneği, 43-47.

¹⁵¹ Abdülhalim Yener, "Ezanın Aslına Çevrilmesi ve Basındaki Yankıları (5-18 Haziran 1950)", <http://www.kopruderjisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=436> (16.01.2015).

¹⁵² Eşref Edip, "Yere Serilen Kara ve Kızıl Taassub", Sebilürreşad, IV, sayı 82/105.

¹⁵³ Bk Cündioğlu, Türkçe Kur'an, 113-121.

g. 1960 İhtilali ve Ezan

1960 yılında İhtilalin ardından toplanan 9. Türk Dil Kongresinde bu konu yeni-
den gündeme getirilmiştir. Kongrede ezanın Türkçe olarak okunması, namazın da
Türk diliyle kılınması kararlaştırılmış ve bunun için Diyanet İşleri Başkanlığından
talepte bulunulmuştur.¹⁵⁴

*1960 İnkılabını yapan iradenin ezanı yeniden Türkçe okutma yönündeki düşüncesini
yansıtan bir gazete kupürü*

Hatta buna dair haberler o günkü basına yansımıştır. Ancak 1960 ihtilalini yapan Milli Birlik Komitesi, halkın aşırı tepkisinden ve neden olacağı daha başka sakıncalardan çekinerek 25 Temmuz 1960 tarih ve 35 numara ile yayınladığı tebliğ ile bu kararın kendileriyle bir ilişkisinin olmadığını beyan etmiş, böylece bu teşebbüs akim kalmıştır. Komitenin tebliğinde, milletin inanç ve ibadetlerine kanun yolu ile veya zorla müdahale edilemeyeceği belirtildikten sonra şöyle denmiştir: “Bu amaçla şurasını açıkça belirtmek isteriz ki, bazı kurumlar ve şahısların millettaşlarımızı yanlış kanaatlere sevk edecek, mesela ezanın, namazın ve Kur’an’ın Türkçe okunmasının mecburi olacağı yolundaki açıklama, yorum ve propagandaları, hiçbir surette Milli Birlik Komitesinin düşüncelerini ifade etmemektedir.”¹⁵⁵ Bu beyanla bu dönemdeki tartışmalar son bulmuş ve uzun yıllar gündeme gelmemiştir.

¹⁵⁴ Jaeschke, Yeni Türkiye’de İslamlık, 133.

¹⁵⁵ Ulus Gazetesi, 27-28 Temmuz 1960; Jaeschke, Yeni Türkiye’de İslamlık, 133.

h. 1980 Sonrası Türkçe Ezan Girişimleri

1982 ihtilalinden sonra da bu yönde bazı girişimler olmuştur. Bunların en önemlilerinden biri 28 Şubat 1997 yılındaki darbeden sonraki girişimlerdir.¹⁵⁶ Mehmet Ege adında bir tiyatro yönetmeni de, 2004 yılında sahnelediği üç oyununda Türkçe ezana yer vermiş ve seyircilerine Türkçe ezan okumuştur.¹⁵⁷ Ayrıca yazılan bazı makale ve kitaplarda da Türkçe ezana olan özlem dile getirilmiştir.¹⁵⁸ Ancak bu girişimler resmî destekten mahrum olduğu gibi halk nezdinde de herhangi bir ilgi görmemiştir.¹⁵⁹

i. Ulemanın İttifakı

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 15-18 Mayıs 2004 tarihleri arasında İstanbul'da düzenlediği ve ülkemizin pek çok ilahiyat hocasının iştirak ettiği Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısının Sonuç Bildirgesinde, 36. Maddede "Ezan İslam'ın değişmez bir simgesidir. Dünyanın neresinde olursa olsun, Müslüman varlığının ve kimliğinin bir göstergesidir. Özgün dilinde okunması konusunda 15 asırlık bir gelenek ve bir ittifak söz konusudur. Ezanın asıl amacı, vaktin girdiğini bildirip namaza davet olduğundan değişik dilleri konuşan Müslümanların hepsine bu davetin ulaştırılması, ancak yine hepsinin ortak bilincine hitap etmekle olur ki, bunun yolu da bilinen aslı lafızlarıyla okunmasından geçer."¹⁶⁰ denilerek ezanın aslı lafızları olan Arapça ile okunması gerektiği belirtilmiştir. Böylece Türkiye'de İlahiyat ve Diyanet alanında hizmet veren âlimler ezanın Arapça olarak okunması gerektiği konusunda ittifak etmişlerdir.

4. Kürtçe Ezan

Asırlardır Müslüman olarak yaşayan ve geleneksel dindarlık seviyeleri oldukça yüksek olan Kürtler arasında son zamanlarda onlara tamamen yabancı olan, bu yüzden de hiç benimsemedikleri bir gelişme oldu. Gerek sosyal medya, gerekse yazılı-basılı ve görsel medyaya yansdığına göre Doğu ve Güneydoğu vilayetlerimizde siyasî bir partiyle bağlantılı olarak Kürtçe ezan okuma girişimleri olmuştur.¹⁶¹ Türkçe ezan-

¹⁵⁶ Bkz. "Köksal: Türkçe Ezanı Özledim", <http://www.aktifhaber.com/koksal-turkce-ezani-ozledim-858079h.htm> (16.01.2015).

¹⁵⁷ "Tiyatroda Türkçe Ezan... Devlet Tiyatrosu'nun İzmir'de Seyirciyle Buluşan 'Hoşgeldin Amerika' Oyununda Türkçe Ezan Okunuyor", 19.03.2004, <http://www.haberx.com/n/122350/tyatrodada-turkce-ezan-devlet-tyatrosunun.htm>

¹⁵⁸ Örnek için bkz. Akgün, "Türkçe Ezan", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 105-106.

¹⁵⁹ Bkz. Ayhan – Uzun, "Ezan, Ezanın Türkçeleştirilmesi", XII/42.

¹⁶⁰ "Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı", (Diyanet Aylık Dergi, sayı 138, Haziran 2002), <http://www.diyandergisi.com/diyandergisi-42/konu-642.html> (19.01.2015); <http://www.diyandergisi.gov.tr/turkish/karar.asp?id=66&sorgu=3> (15.01.2004).

¹⁶¹ "Şanlıurfa'da Kürtçe Ezan Okundu", <http://www.ensonhaber.com/sanliurfada-kurtce-ezan-okutuldu-2011-06-07.html> (16.01.2015); "BDP Ezanı Kürtçe Okuttu", <http://gundem.bugun.com.tr/bdp-sonunda-bunu-da-yapti-haberi/157860> (16.01.2015); "BDP Ezanı Kürtçe Okuttu", <http://www.haber7.com/partiler/haber/751518-bdp-ezani-da-kurtce-okuttu> (16.01.2015).

la ilgili gelişmeleri anlattığımız bu çalışmamızda kısa da olsa bu gelişmeye işaret etmek istedik. Kürtçe ezanın şu şekilde olduğu o dönemki bazı gazetelerde yer almıştır: “Xwademazini - Allah büyüktür (4 defa), Be vi tıXwadetınnani - O’ndan başka ilah yoktur (2 defa), Muhammed şandiyexwade’ye - Muhammed O’nun elçisidir (2 defa), Varın nımejye- Haydi namaza (2 defa), Varın rıhatiye - Haydi felaha (2 defa), Xwademazini - Allah büyüktür (2 defa), Be vi tıXwadetınnani - O’ndan başka ilah yoktur (2 defa).”¹⁶²

*Kürtçe Ezan haberi*¹⁶³

Kürtçe ezan okuma şeklindeki bu gelişme oldukça dikkat çekici bir mahiyet arz ediyor. Bizzat Atatürk’ün talebi ve hatta öncülüğüyle başlayan Türkçe ezan hareketi, daha sonraki dönemlerde sürekli olarak Kemalist-laik zihniyet tarafından savunulmuştur. Kemalist-laik zihniyet, Cumhuriyet döneminden bu yana Kürt kimliğini tanımama, Kürt varlığını reddetme, onların başta anadilleri olmak üzere temel hak ve özgürlüklerini yok sayma konusunda en aşırı ve mutaassıp görüşler ortaya koyan, bilhassa son 15-20 yılda ulusalcı/milliyetçi söylem etrafında toplanarak bu konuda daha fazla sertleşen bir harekettir. Kürt eksenli politik faaliyetler sergileyen bir siyasi parti, sürekli olarak Kemalist-laik kesimin Kürt sorunu karşısındaki bu sert ve katı tutumundan şikâyet ederken, ezan konusunda ilginç bir şekilde onların tavır ve tutumunun aynısını benimeyip sergilemeye başlamıştır. Bu

¹⁶² “Şanlıurfa’da Kürtçe Ezan Okundu”, <http://www.ensonhaber.com/sanliurfada-kurtce-ezan-okutuldu-2011-06-07.html> (16.01.2015).

¹⁶³ “Şanlıurfa’da Kürtçe Ezan Okundu”, <http://www.ensonhaber.com/sanliurfada-kurtce-ezan-okutuldu-2011-06-07.html> (16.01.2015).

tavır, bu siyasi parti adına izahı zor bir ironidir. Üstelik Türkler arasında denenip hiçbir fayda elde edilmemiş, hiçbir zaman halka mal olmamış, benimsenmemiş, tam tersine halk tarafından büyük tepkilerle karşılanmış; ayrıştırmaktan, nefret ve şiddet uyandırmaktan başka bir işe yaramamış olan bu girişimi şimdi de Kürtler arasında uygulama kalkışması da anlaşılmaz bir tutumdur. Daha da ötesi bu parti, 1932-1950 yılları arasında içinde bugün bu siyasi partinin Kürtçe ezan girişimlerini sergilediği Doğu ve Güneydoğunun da bulunduğu bütün Türkiye’de dipçik zoruyla okutulan Türkçe ezana en çok tepki gösteren bölgelerden biri olan bu bölgelerin insanlarına Kürtçe ezan okutma girişiminde bulunuyor ki bu husus da, böyle bir girişimi anlamayı zorlaştırmaktadır. Velhasıl hangi yönden bakarsanız bakın anlamsız, gereksiz, mesnetsiz, zoraki olan bu girişim -tıpkı Türkçe ezanın Türk toplumunun desteğinden mahrum olduğu gibi- desteksiz ve talihsiz bir girişimdir. Yine tıpkı Türkçe ezanda olduğu gibi Kürtçe ezan girişiminin de dinle, diyanetle, insanlara din konusunda sağlıklı hizmet sunmakla, samimiyetle, dürüstlikle hiçbir alakası yoktur; tamamen siyasi ve ideolojiktir.

Öte yandan “Allahu Ekber”in karşılığı olarak verilen “Xwademazını” ifadesi, hiçbir şekilde Arapça orijinal ibarenin yerini tutmamaktadır., olsa olsa “Tanrı uludur”un karşılığı olabilir. “Be vi tıXwadetınnani” ifadesi ve diğer ibareler de Arapçanın verdiği manayı yansıtmamaktadır. Bilhassa “hayye ale’l-felah”ı karşılamak üzere verilen “Varın rıhatıye” ifadesi hiç uygun değildir. Zira bu kelime “rahatlığa gelin” anlamındadır ki, bunun “hayye ale’l-felah”la hiç bir ilgisi yoktur.

Ne yazık ki Türkiye gök kubbesi bundan 60-70 yıl önce “Tanrı uludur” şeklinde göğe yabancı, tuhaf ve sevimsiz bir sesle incitilmişti; bugün yine aynı gök kubbe bu sefer de “Xwademazını” şeklinde, en az diğeri kadar tuhaf, onun kadar sevimsiz ve onun kadar yabancı bir sesle incitilmiştir. İşte bütün bunlardan dolayı bu girişim ve gelişmelere -tıpkı Türk halkının gösterdiği gibi- bölgedeki Kürt halkı şiddetle tepki göstermiş, bu yüzden bu girişimler bir süre sonra son bulmuştur.¹⁶⁴

5. SONUÇ

Bu makalede İslam’ın en önemli sembollerinden olan ezanın nasıl ortaya çıktığı ve tarih boyunca nasıl bir serüven yaşadığı işlendi. Nakledilen bilgilerden anlaşılmaktadır ki ezan, günde beş kez kılınması gereken namaz ibadetinin vaktinin bildirilmesi zaruretinden doğmuştur. Farklı yorumlar yapılmışsa da daha çok bazı sahabelerin gördüğü rüya ile sabit olduğu kabul edilmiştir. Hz. Peygamber zamanında son şeklini almış olmakla beraber, zaman zaman bazı müdahalelerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu müdahalelerin en büyüğü, bir süre Türkiye’de yapıldığı gibi ezanın dilinde farklılaşmaya gidilmiş olmasıdır. Türkiye Cumhuriyetinde 1932-

¹⁶⁴ “Kürtçe ezan tepkisi BDP’yi korkuttu”, http://www.kontrgerilla.com/mansetgoster.asp?haber_no=3414#.VLI-FU39nIU (16.01.2015).

1950 yılları arasında tam 18 yıl ezan Türkçe olarak okutulmuştur. Günümüzde de bazı Doğu-Güneydoğu vilayetlerimizde Kürtçe olarak okutulmak istenmektedir...

Üzülerek belirtelim ki Müslümanlar arasında birçok konuda ihtilaflar ve ayrışmalar söz konusudur. Bu ihtilafların ve ayrışmaların ortadan kaldırılması için bazı girişimler söz konusu ise de, istenen başarılar elde edilmiş değildir. İslam'ın en belirgin simgelerinden biri olan ezanın da bir ihtilaf ve ayrışmaya konu edilmesi oldukça üzücüdür; bu, ileride daha başka ihtilaflar doğurma riski de taşımaktadır. Bu yüzden onun, her türlü ilaveden, farklılaştırmalardan arındırılmış olarak tıpkı Hz. Peygamber dönemindeki gibi okunması gerekir. İslam ümmetinin birlik ve bütünlüğü için bu kaçınılmaz bir zarurettir. Bu, aynı zamanda sosyo-psikolojik yönden de son derece faydalıdır.¹⁶⁵

Ezan da dâhil Türkçe ibadet konusu, 1870'li yıllardan beri sık aralıklarla Türkiye'nin gündemine gelmiş ve daima önemli bir yer tutmuştur. Nerdeyse 150 yıla yakın bir zamandır Türkiye'de bu konu muhtelif zamanlarda hararetli bir şekilde tartışılmıştır. İçinde bulunduğumuz 21. yüzyılda da hâla konunun Türkiyede yaşayan insanların gündeminde olması oldukça ilginçtir. Bundan sonra da -tıpkı bundan önce olduğu gibi- zaman zaman gündeme getirileceğini ve tartışılacağını tahmin ediyoruz. Korkarız yüzyıldan fazla bir zamandır tamamen siyasî ve ideolojik bir zeminde tartışıldığı için çözülemeyen bu mesele, bundan sonra da çözüme kavuşturulmadan tartışılacaktır. Bütün bu tartışmaların bize kazandırdığı, ne yazık ki kocaman bir hiçtir; bundan sonraki tartışmalar da hiçbir şey kazandırmayacaktır.

Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı, 2004 yılında düzenlediği toplantıda alimler arasında bu konuda bir konsensüs sağlamıştır. Temennimiz bu uzlaşma çerçevesinde kalınması ve orada önerilen çözümün herkes tarafından kabul edilerek, bu konunun Türkiye'nin gündeminden çıkarılmasıdır. Aksi takdirde yine gündemimiz anlamsız, faydasız ve sonu gelmeyen bir tartışmayla işgal edilecek; neticede milletimiz bundan zarar görecektir.

¹⁶⁵ Günyadın, "Din Hizmetlerinde Teknolojinin Kullanılması: Hoparlörle Ezan Okuma Meselesi", 33.

KAYNAKÇA

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, el-Mektebetu'l-İslamiyye, İstanbul 1982.
- Abdullatif, Seyyid, *Kur'an'ın Zibni İnşası*, (Çev. M. Kürşat Atalav), İstanbul 1995.
- Ahmed b. Hanbel, *Musnedu Ahmed b. Hanbel*, Çağrı yay., İstanbul 1402/1982.
- Ahmed Muhtar Abdulhamid, *Mu'cemu'l-Luğati'l-Arabîyye el-Muasira*, Alemu'l-Kutub, 1429/2008.
- Akgün, Seçil, “Türkçe Ezan”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 13 Sayı: 24,yıl 1980.
- Alkan, Uğur, “Geçmişten Günümüze Türklerde Ezan Müsikîsi”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı:37 yıl: 2014/2, 102-104.
- Alkan, Uğur, *Osmanlı Başkentlerinde Günümüze Ezan ve Salat u Selam Musikisi Uygulamalarının Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2013.
- Armağan, Mustafa, “Amaç Camilere el Koymaktı”, <http://www.timas.com.tr/kurumsal/haberler/amac-camilere-el-koymakti.aspx> (16 .01.2015).
- Arslân, el-Emîr Şekîb, Lothrop Stoddard'ın, *Hâdiru'l-Âlemi'l-İslâmî*, (Arapçaya çeviren: Haccâc Nuvayhid, ilaveler: el-Emîr eş-Şekîb Arslân), adlı eserine yaptığı ilaveler, Mektebetu ve Matbaatu İsâ Elbânî el-Halebî ve Şurakâhu, el-Kâhire 1353.
- Atalay, Besim, *Türk Dili ile İbadet*, İstanbul, ts.
- Atay, Falih Rıfki, “Bay Hikmet Bayur'a Cevap”, *Ulus Gazetesi*, 8 Şubat 1949.
- Atatürk'ün Söyler ve Demeçleri*, (Der. Nimet Arsan – Nimet Unnan) Türk İnkılap Tarihi Enst., Ankara 1959.
- Ateş, İbrahim, *İslam Tarihinde Ezan Olgusunun Ortaya Çıkışı ve İlk Müezzînler*, (Yüksek Lisans tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2011.
- Ateş, Süleyman, “Sorular ve Cevaplar”, *Kur'an Mesajı*, I, sayı 4 (Şubat 1998).
- Ateş, Süleyman, *Yeniden İslama I*, Kur'an Okulu Yay., İstanbul 1997.
- Aydar, Hidayet, “Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi ve Türk Kültür Hayatına Katkıları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 13, yıl 2006.
- Aydar, Hidayet, “Türklerde Anadilde İbadet Meselesi -Başlangıçtan Cumhuriyet Dönemine Kadar-”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl 2006, sayı 14.
- Aydar, Hidayet, “Türklerde Anadilde İbadet Meselesi -Cumhuriyet Dönemi-”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl 2007, sayı 15.

- Aydar, Hidayet – Atalay, Mehmet, “The Issue of Chanting the Adhan in Languages Other than Arabic and Related Social Reactions Against it in Turkey”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, sayı: 13, 61-62.
- Ayhan, Halis– Uzun, Mustafa, “Ezan, Ezanın Türkçeleştirilmesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XII, İstanbul 1995.
- Ayışığı, Metin, “Ezanın Yeniden Arapça Okunması ve Basındaki Yankıları” (Bu çalışma “12-14 Mayıs 2011 tarihleri arasında Aydın Adnan Menderes Üniversitesi’nde düzenlenen Türk Tarihinde Adnan Menderes Sempozyumu”, nda sunulmuştur <http://metinayisigi.com/wp-content/uploads/2016/04/ezan21.5.2011.pdf> (12.07.2016).
- el-Aynî, Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd, *Umdetu’l-Kârî Şerhu Sabîhi’l-Buhârî*, Dâru İhyâ’i’t-Turâsi’l-Arabî, ts.
- Azak, Umut, *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State*, London, 2010.
- Azkin, Nurhan Acar, “Türkçe Ezan Uygulaması ve Tepkiler”, <http://www.cerkezkoym.com.tr/turkce-ezan-uygulamasi-ve-tepkiler-makale,60.html> (18 Temmuz 2013).
- el-Bâberdî, Ekmeluddîn Muhammed b. Mahûd, *Şerhu’l-Înâye ale’l-Hidâye*, (maa Kutubin Uhrâ), Dâru İhyâ’i’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrût t.
- Balcıoğlu, Tahir Harimi, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940.
- “BDP Ezanı Kürtçe Okuttu”, <http://gundem.bugun.com.tr/bdp-sonunda-bunu-da-yapti-haberi/157860> (16.01.2015).
- “BDP Ezanı Kürtçe Okuttu”, <http://www.haber7.com/partiler/haber/751518-bdp-ezani-da-kurtce-okuttu> (16.01.2015).
- el-Beğavî, Muhyî’s-Sünneh Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes’ûd, *Tefsîru’l-Beğavî (Meâlimu’t-Tenzîl)*, (Tahk. Muhammed Abdullah en-Nemr-Osman Cum’a Damîriyye-Süleyman Müslim el-Hares), er-Riyâd: Dâru Taybe, 1412.
- el-Beydâvî, el-Kâdî Nâsıruddîn, *Tefsîru’l-Beydâvî el-Musemmâ Envâru’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, Der-saadet, İstanbul ts.
- el-Bezzâr, Ebubekir Ahmed b. Amr, *Münedü’l-Bezzâr (el-Babru’z-Zebhâr)*, (Tahk. Mahfuzurrahman Zeynullah ve diğer.), el-Medine el-Münevvere: mektebetu’l-Ulûm ve’l-Hikem, 1988/2009.
- Bilgiç, Musa, Buhârî’nin el-Câmiu’s-Sahîh’indeki Ezanla İlgili Rivayetlerin Hadis Tekniği ve Yorumu Açısından Değerlendirilmesi, (Yüksek Lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî’l-Hasan İsmail, *Sabîhu’l-Buhârî*, Çağrı yay., İstanbul 1401/1981.
- el-Cebrin, Abdullah b. Abdurrahman, *el-Müfîd fi Takrib i Ahkâmî’l-Ezan (124 Fetva Tuhim-mu’l-Müezzine ve Sâmia’l-Ezan)*, 1414.

- el-Cessâs, Ebûbekir Ahmed b. Ali er-Râzi, *Abkâmu'l-Kur'an*, (Tahk. Muhammed Sadık Kamhâvî), Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, 1412/1992.
- Cevizoğlu, Hulki, *Türkçe İbadet*, İstanbul: Beyza yay., 1998.
- Ceylan, Hasan Hüseyin, *Cumhuriyet Döneminde Din Devlet İlişkileri*, Ankara ts.
- el-Cezîrî, Abdurrahmân– Muhammed el-Ğarevî – Yâsir Mazic, *Kitâbu'l-Fıkâh ale'l-Mezâhibi'l-Erba'a ve Mezhebi Ehlil-Beyt*, Menşûrâtü Dâri's-Sakaleyn, I. baskı, Beyrût 1419/1998.
- Cündioğlu, Düccane, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet I*, Kitabevi, İstanbul 1999.
- Cündioğlu, Düccane, *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, Kitabevi, İstanbul 1998.
- Çambel, Hasan Cemil, *Makaleler-Hatıralar*, Ankara 1964.
- Çambel, Hasan Cemil, “Türkçe Ezan ve Tekbir'e Dair”, *Ulus Gazetesi*, (9 Şubat 1949).
- Çetin, Abdurrahman, “Ezan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XII İstanbul 1995.
- ed-Dâremî, Ebû Muhammed Abdullah, *Sunenu'd-Dâremî*, Çağrı yay., İstanbul 1401/1981.
- Dikici, Ali, “İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler”, *Yakın Dönem Türkçe Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 5/2006, Sayı: 10. (URL:<http://ataturkalkeleri.istanbul.edu.tr/wp-content/uploads/2013/03/ydta-10-dikici.pdf> (17.01.2014)).
- Dikici, Ali, “Millî Şef Dönemi İç Güvenlik Anlayışı ve Türk Polisi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt XXVIII, sayı 80, Kasım 2011.
- Dikici, Ali, “Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, s 42, Kasım 2008.
- Dilipak, Abdurrahman, *Bir Başka Açıdan Kemalizm*, İstanbul 1988.
- Dilipak, Abdurrahman, *Menderes Dönemi*, İstanbul 1990.
- Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Sünenu Ebî Dâvûd*, Çağrı yay., İstanbul 1401/1981.
- Ebu Yusuf Yakub b. İbrahim, *el-Âsâr*, (Tahk. Ebu'l-Vefa), Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Ebû'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî, *el-Kulliyât Mu'cemun fî'l-Mustalahâtı ve'l-Furûki'l-Luğaviyye*, (İ'dâd: A.Derviş-M.el-Misrî), Muessesetu'r-Risâle, I. baskı, Beyrût 1412/1992.
- Edip, Eşref, “Yere Serilen Kara ve Kızıl Taassub”, *Sebilurresad*, IV, sayı 82.
- el-Emîr, Ali b. İbrahim es-San'ânî el-Yemenî, *Teşnîfu'l-Âzân bi Esrâri'l-Ezân*, (ed-Dâru'l-Yemeniyye, 1407/1987).
- Ergin, Oman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1977.
- “Ezanın Türkçe Okutulması”, <http://gercektarih2.tr.gg/Ezan%26%23305%3Bn-T.ue.rk%0E7e-Okutulmas%26%23305%3B.htm> (16.01.2015).
- el-Fîrûzâbâdî, Mecduddin Ebu Tahir Muhammed b. Yakup, *el-Kâmusu'l-Mubât*, (Tahk. Mektebu Tahkiki't-Turas fi Müessesetü'r-Risale), Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1426/2005.

- Gez, Başak Ocak, “İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Aşamalarından Biri: Türkçe Ezan ve Uygulamaları”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt II, sayı 6-7 (1996-1997), 158-162.
- Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Türk Kültür Yay., İstanbul ts.
- Gökalp, Ziya, *Yeni Hayat*, İstanbul 1976.
- Gülle, Sıtkı, “Ezanla İlgili Tartışma Bağlamında Bazı Değerlendirmeler”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 19, yıl 2009.
- “Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı”, (Diyanet Aylık Dergi, sayı 138, Haziran 2002), <http://www.diyandetdergisi.com/diyandet-dergisi-42/konu-642.html> (19.01.2015).
- “Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı”, (Diyanet Aylık Dergi, sayı 138, Haziran 2002), <http://www.diyandet.gov.tr/turkish/karar.asp?id=66&sorgu=3> (15.01.2004).
- Güner, Deniz, 1930-1933 Yılları Arasında Türkiye’deki İrticai Faaliyetler ve Basındaki Yansımaları, (Yüksek Lisans tezi), Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir, 2006.
- Günyadın, Mehmet, “Din Hizmetlerinde Teknolojinin Kullanılması: Hoparlörle Ezan Okuma Meselesi”, *I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007)*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008).
- el-Haskefi, Alâuddin Muhammed b. Alî, *Tenvîru’l-Ebsâr li’ş-Şeyb Şemsuddîn et-Timurtâşî ve Şerhubu Aleyhî*, (Durru’l-Muhtar ile beraber), (Tahk. A.T. Halebî), I. baskı, Dâru’l-Ma’rife, Beyrût 1420/2000.
- el-Heysemî, Nûruddîn Alî b. Ebîbekr, *Mecmu’u’l-Zevâid ve Menbu’l-Fevâid*, Muessesetu’l-Maârif, Beyrût 1406/1986.
- Hilmi, İbrahim, “mukaddime”, *Türkçe Kur’an-ı Kerim Tercümesi*, (Osmanlıca) Marifet Matbaası, İstanbul 1344/1926.
- el-İsfahânî, er-Râğıb, *el-Mufredât fî Ğarîbi’l-Kur’ân*, Kahraman Yay., İstanbul 1986.
- İbn Âbidîn ed-Dimaşkî el-Hanefî, *Minbatu’l-Hâlik ale’l-Babri’r-Râik*, (Zabt ve tahriç: Zekeriyâ Umeyrât) I. Baskı, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût 1418/1997.
- İbn Âbidîn ed-Dimaşkî el-Hanefî, *Reddu’l-Mubtâr ale’d-Durri’l-Mubtâr Hâşiyetu İbn Âbidîn*, (Tenvîru’l-Ebsâr ile beraber), (Tahk. A.T. Halebî), I. baskı, Dâru’l-Ma’rife, Beyrût 1420/2000.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Alî, *Fethu’l-Bârî bi Şerhi Sabîbi’l-Bubârî*, (Tarkim ve tashih: A.F.Abdulbâkî-M.el-Hatîb), Dâru’r-Reyyân, el-Kâhire 1407/1986.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik, *es-Sîretu’n-Nebeviyye l’İbn Hişâm*, (Tahk. M. es-Sikâ-İ. el-Ebyârî-A.Şelebî), Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî, Beyrût 1985.
- İbn Kesir, Ebu’l-Fidâ İsmail el-Kureşî, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, (Tahk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki), (Dâru Hecer li’t-Tibâ ve’n-Neşr ve’t-Tevzi’ ve’l-İlân, 1424/2003.

- İbn Kesir, Ebu'l-Fida İmail, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Tahk. Sami b. Muhammed es-Selame), er-Riyad: Dâru Tiybe, 1420/1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, *Sunenu İbn Mâce*, Çağrı yay., İstanbul 1401/1981.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, III. baskı, Beyrût 1414/1994.
- İbn Nuceym, Zeynu'd-dîn b. İbrâhîm el-Ma'rûf bi el-Mısırî el-Hanefî, *el-Babru'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dakâik fî Furuû'l-Hanefiyye*, (Bazı kitaplarla beraber), (Zabt ve tahrîc: Zekeriyâ Umeyrât) I. Baskı, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1418/1997.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed, *Bidâyetu'l-Muctebid ve Nihâyetu'l-Muktesid*, Matbaatu Ahmed Kâmil, Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye 1333.
- İbn Seyyidi'n-Nâs, Muhammed b. Abdillâh, *es-Sîretu'n-Nebeviye el-Musemmâ Uyunu'l-Eser fî Funûni'l-Meğâzî ve's-Şemâilî ve's-Siyer*, Mektebetu'l-Kudsî, el-Kâhire 1406/1986.
- İbnu'l-Arabî, Ebubekir Muhammed b. Abdillâh, *Abkâmu'l-Kur'ân*, (Mürac. Muhammed Abdulkadir Ata), Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- İlkiya el-Herrâsî, İmaduddin Muhammed, *Abkâmu'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- İkbal, Muhammed, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, (Terc. N. A. Asrar), Bir yay. İstanbul 1984.
- İnan, Afet, *Medeni Bilgiler ve M.Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1982.
- İslam – Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, yıl 1947.
- Jaeschke, Gotthard, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, (Çev. H.Örs), Ankara 1972.
- Juynboll, Th. W., “Ezân”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bas., İstanbul 1977.
- Kamiloğlu, Ramazan, “Türk Kültüründe Ezan ve Makamları”, *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Yıl: 3, S. 5 (Ocak-Haziran 2010), .
- Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, Kitabevi 3. baskı, İstanbul 1997.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi (Islahat Fermanı Devri 1861-1876)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983.
- el-Kâsânî, Alâuddîn, *Kitâb Bedâi'n's-Sanâi' fî Tertîbi's-Şerâi'*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1402/1982.
- el-Kerlânî, Celâluddîn el-Havârizmî, *el-Kifâye ale'l-Hidâye*, (bazı kitaplarla birlikte), Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, Beyrût, ts.
- Kocaoğlu, Bünyamin, “Atatürk Dönemi Laiklik Uygulamalarına Yönelik Bazı Toplumsal Tepkiler”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4 Fall 2007.

- “Köksal: Türkçe Ezanı Özledim”, <http://www.aktifhaber.com/koksal-turkce-ezani-ozledim-858079h.htm> (16 .01.2015).
- el-Kuleynî, Muhammed b. Yakub, *Furûu'l-Kâfî*, Beyrut: Menşuratu'l-Fecr, 1428/2007.
- el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, III. baskı, Beyrût 1405/1985.
- el-Kûsî, Ebû Hatim Usâme b. Abdillâh, *Kitâbu'l-Ezân*, I. baskı, Muessesetu Kurtubâ li'n-Neşri ve't-Tevzî' 1408/1987.
- Kutay, Cemal, *Anadilde İbadet*, İstanbul 1998.
- “Kürtçe ezan tepkisi BDP'yi korkuttu”, http://www.kontrgerilla.com/mansetgoster.asp?haber_no=3414#.VLI-FU39nIU (16.01.2015).
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1993.
- el-Makdisî, Ebû'n-Necâ Muşerrefuddîn Mûsâ el-Hicâvî, *el-İknâ' fî Fıkhi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, (Tashih: A.M.M. es-Sebkî), Dâru'l-Ma'rife Beyrût t.
- Manaz, Abdullah, *Atatürk Reformları ve İslam*, İzmir 1995.
- el-Mâverdí, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Hâvî el-Kebîr fî Fıkhi Mezhebi'l-İmâm eş-Şâfi' (vebuve Şerhu Muhtasari'l-Mużenî)*, (Tahk. Ş. A. M. Muavvid - Ş.A.A. Abdulcevâd), I. baskı, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1414/1994.
- el-Mâverdí, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *en-Nüket ve'l-Uyûn Tefsiru'l-Mâverdí*, (Tahk. Es-Seyyid İbn Abdilmaksud b. Abdurrahim), Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Mcpherson, Eve, “Political History and Embodied Identity Discours in teh Turkish Call to Prayer”, *Music and Politics*, 5, Number 1 (Winter 2011), 2-3.
- el-Merğînânî, Burhanuddin Ebû'l-Hasan, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mubtedî*, (maa'l-Binâye), (Tahkik. E.S.Şabân), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I. baskı, Beyrût 1420/1999.
- el-Meylânî, es-Seyyid Ali, *eş-Şebâdetu bi'l-Velâyeti fi'l-Ezan*, Kum: Merkezu'l-Ebhâsi'l-Akâidiyye, 1421.
- Mücahid b. Cebr, Ebu'l-Haccac, *Tefsiru Mücabid*, (Tahk. Muhammed Abdusselam Ebu'n-Nil), Mıır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, 1410/1989.
- el-Münâvî, Muhammed Abdurraûf, *et-Teârîf*, (Tahk. M.R.ed-Dâye), Dâru'l-Fikr, Beyrût 1410.
- Muhammed Ahmed Muhammed, *Bubârâ fî Sadri'l-İslâm*, el-Kâhire, 1312/1992.
- Muslim b. El-Haccac, *Sahibu Muslim*, Çağrı yay., İstanbul 1401/1981.
- en-Nerşehî, Ebûbekir Muhammed b. Ca'fer, *Târîhu Bubârâ*, (İlavelerle Arapçaya çeviren: Emin Abdulmecid Bedevî – Nasrullah Mubeşşir et-Tirâz), Dâru'l-Maârif (Mısır), ts.
- en-Nesâî, Ebû Abdirrahman, *es-Sünenü'l-Kubrâ*, (Tahk. Hasan Abdulmın'im eş-Şelebî), Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1421/2001.

- en-Neseî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed, *Tefsîru'n-Neseî*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût 1402/1982.
- en-Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyuddin, *Kitâbu'l-Mecmû' Şerbu'l-Muhezzeb*, (Tahk. M. N. el-Mutî), I. baskı, Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, Beyrût 1422/2001.
- Nizâmuddîn, eş-Şeyh ve Hindistanlı âlimlerden bir cemaat, *el-Fetâvâ el-Hindîyye el-Ma'rûfe bi'l-Fetâvâ el-Âlemkârîyye fî Mezbebi'l-İmâmî'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, (Dabt: A.H.Ab-durrahmân), I. baskı, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1421/2000.
- Okur, Hafız Yaşar, *Atatürk'le Onbeş Yıl: Dini Hatıralar*, Sabah Yay. İstanbul 1962.
- Özdemir, Emin, "Amerikan Belgelerine Göre Türkiye'de Demokrasili Yıllara Geçişte İnanç Hürriyetinde Yaşanan Gelişmeler (1946-1952)", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi Tarihî Peşinde*, Yıl: 2013, Sayı: 10.
- Özel, İsmet, "Amentü", <http://www.antoloji.com/amentu-siiri/> (16.01.2015).
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Anadilde İbadet Meselesi*, 4. baskı, Yeni Boyut, İstanbul 2002.
- er-Râzî, el-Fahr, *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-Ğayb)*, Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, III. baskı, Beyrût ts.
- Sa'd Abdumecîd, *el-Ezân fî Türkiyâ.. Medâris ve Mekâmât*, URL: <http://www.islamonline.net/Arabic/arts/2003/06/article04.shtml> (17/06/2003).
- Sa'di Ebu Habib, *el-Kâmûsu'l-Fıkhî Luğatan ve'Stilaban*, Dimaşk: Dâru'l-Fıkr, 1408/1988.
- Sağman, Ali Rıza, "Atatürk'le Hatıralar", *Millet Mecmuası*, V, sayı 10, (Mart 1948).
- es-Sa'lebî, Ebû İshak, *el-Keşf ve'l-Beyân, (Tefsîru's-Sa'lebî)*, (Tahk. Ebû Muhammed b. Âşûr), Beyrût: Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, 1422/2002.
- es-Sâlimî, Abdullah b. Hamîd b. Selûm, *Meâricu'l-Âmâl alâ Medârici'l-Kemâl bi Nazmî Muhtasarî'l-Hisâl*, Saltanatu Ummân Vizâretu't-Turâsî'l-Kavmî es-Sakâfî, 1404/1984.
- es-San'ânî, Ebubekir Abdurrezzak b. Hemmam, *el-Musannaf*, (Tahk. Habiburrahman el-A'zamî), el-Hind: el-Meclisu'l-İlmî, 1403.
- Sebilurreşad*, muhtelif sayılar.
- es-Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer, *Tefsîru'l-Kur'an*, (Tahk. Yasir b. İbrahim-Ğüneym b. Abbas), er-Riyad: Dâru'l-Vatan, 1418/1997.
- es-Serahsî, Ebûbekir Muhammed b. Ahmed, *Kitâbu'l-Mebsût*, Çağrı yay., İstanbul 1403/1982.
- es-Suğdî, Ebu'l-Hasan Ali b. El-Hüseyn, *en-Nütef fî'l-Fetâvâ*, (Tahk. Salahuddin en-Nâhî), Amman: Dâru'l-Furkan, 1404/1984.
- eş-Şâfî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs, *Abkâmu'l-Kur'an*, (Cem': Ebûbekir Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî; Ta'rîf: M.Zâhid el-Kevserî; Takdîm: Kasım S. Er-Rufâî), Dâru'l-Kalem, I. baskı, Beyrût, ts.
- eş-Şafî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İdrîs, *Müsnedü'l-İmam eş-Şafî*, (Tert. Sencer b. Abdillâh, Tahk. Mahir Yasin Fahl), el-Kuveyt: Şeriketu'l-Ğaras, 1425/2004.

- Şahin, Hanifi, “Şia Düşüncesinde Ezânın Yapısı ve Geçirdiği Değişimlerin Dini Temeli”, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, V/1 (Bahar 2012), 36-61.
- Şahin, M. Süreyya, “Çan”, DİA, cilt VIII (İstanbul, 1993), 196-197.
- “Şanlıurfa’da Kürtçe Ezan Okundu”, <http://www.ensonhaber.com/sanliurfada-kurtce-ezan-okutuldu-2011-06-07.html> (16.01.2015).
- Şener, Cemal, *Anadilde İbadet Türkçe İbadet*, Ant yay., İstanbul 1998.
- eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Neylu’l-Evtâr*, Dâru’l-Ceyl, Beyrût 1973.
- et-Taberi, Ebu Cafer Muhammed İbn Cerir, *Tefsiru’t-Taberi Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’an*, (Tahk. Abdullah b. Abdulmuhsin Et-Türki), el-Kahire: Dâru Hecer, 1422/2001.
- et-Tahâvî, Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed, *Abkâmu’l-Kur’âni’l-Kerim*, (Tahk. Saduddin Önal), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.
- et-Tayalisi, Ebu Davud Süleyman b. Davud, *Müsnedu Ebî Davud et-Tayâlisî*, (Tahk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türki), Mısır: Dâru Hecer, 1419/1999.
- et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed, *Sunenu’t-Tirmizî*, Çağrı yay., İstanbul 1401/1981.
- “Tiyatroda Türkçe Ezan... Devlet Tiyatrosu’nun İzmir’de Seyirciyle Buluşan ‘Hoşgeldin Amerika’ Oyununda Türkçe Ezan Okunuyor”, 19.03.2004, <http://www.haberx.com/n/122350/tyatroda-turkce-ezan-devlet-tyatrosunun.htm> (16.01.2015).
- Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Ankara, 1981.
- “Türkçe Ezanla İlgili Utanılacak Şok Belge”, <http://www.rasulehasret.com/turkiye-den-haberler/50215-turkce-ezanla-ilgili-utanilacak-sok-belge.html> (16.01.2015).
- Udra, Eşref, *el-Ezânu fî’l-İslâm*, I. baskı, Trablus Lübnân 1414-1415/1994.
- Ulus Gazetesi*, 27-28 Temmuz 1960.
- Uzun, Mustafa, “Ezan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XII İstanbul 1995.
- el-Vâhidî, Ebû’l-Hasan, *Esbâbu Nuşûlü’l-Kur’an*, (Tahk. K.B.Zağlûl), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, I. baskı, Beyrût 1411/1991.
- el-Vâhidî, Ebu’l-Hasan, *et-Tefsîru’l-Besît*, (Tahk. Muhammed b. Salih b. Abdillâh Fevzân), Câmiatu’l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslamiyye, Riyad, 1430.
- Vakit Gazetesi*, 20 Haziran 1928.
- Vambéry, Arminius, *Târîhu Buhârâ Munzû Akdâmi’l-Usûr Hattâ’l-Asri’l-Hâdir*, (Çev. Ahmed Muhammed es-Sârâtî, Takdim: Yahyâ el-Haşâb), Câmiatu’l-Kâhire, ts.
- Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur’an Dili*, Eser neşriyat, İstanbul 1979.
- Yener, Abdülhalim, “Ezânın Aslına Çevrilmesi ve Basındaki Yankıları (5-18 Haziran 1950)”, <http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&Yazi-No=436> (16.01.2015).

- ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed Murteza, *Tâcu'l-Arâs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, (Tahk. Mecmûa mine'l-muhakkikîn), Dâru'l-Hidâye, ts.
- ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer, *Tefsîru'l-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmi-di'l-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvül fi Vucûbi't-Te'vîl*, (Tahk. Adil Ahmed Abdulmevcud-Ali Muhammed Muavvid), Der-Riyad: Mektebetu'l-Ubeykan, 1418/1998.
- Zengin, Mustafa, İbadet Dilini Türkçeleştirme Çabası Olarak Türkçe Ezan Örneği, (Yüksek Lisans tezi), Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adıyaman 2015.
- Zettersteen, K.V.– Kafesoğlu, İbrahim, *Kuteybe, İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1977.
- ez-Zeylî, Fahrüddin Osmân b. Ali el-Hanefî, *Tebyînu'l-Hakâik Şerbu Kenzî'd-Dakâik* (ve bi hâmişihî Haşiyetu'ş-Şelebî), (el-Matbaatu'l-Kubrâ el-Emîriyye, I baskı, Bulak Mısır 1313'ten ofset baskı), I. baskı, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, Diyarbakır ts.
- “64 Sene Önce Arapça Ezan Okuyanlar Ağır Cezada Yargılandı”, <http://www.haksozhaber.net/64-sene-once-arapca-ezan-okuyanlar-agir-cezada-yargilandi-48831h.htm> (16.01.2015).